

Prikazi i osvrti

Henrik MOURITSEN: *Politics in the Roman Republic. Key themes in ancient history* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017). 202 str. ISBN 978-1-107-65133-3.

Rimska republikanska politika, ili „politička kultura“¹ antičkoga Rima, postala je u posljednjih nekoliko desetljeća predmetom intenzivnog proučavanja. Mjera demokratičnosti rimskoga društva, s njome usko povezana suverenost rimskoga puka, distribucija moći u Republici te procesi donošenja političkih odluka, samo su neke od tema koje sve češće nalaze svoje mjesto u stručnim diskursima i historiografskim radovima povjesničara – doduše, zasad samo onih zapadnog kulturnog miljea.

Fascinacija rimskim političkim ustrojstvom, važno je napomenuti, nije ništa novo. Prvi, i uistinu jedini originalni, pokušaji podvrgavanja rimskih institucija teorijskoj analizi vezuju se još uz grčkog povjesničara Polibija te Marka Tulija Cicerona. Polibijeva i Ciceronova vizija rimskog konstitucional-

nog uređenja, u kom su različiti elementi ispunjavali vrlo specifičnu ulogu da bi se održala stabilnost, pregovaralo o raspodjeli moći, balansirali interesi različitih skupina i održao društveni red, snažno je utjecala na političke teorije renesansnog i post-renesansnog razdoblja. Iz tog razloga, navod Andrewa Lintotta, davno afirmiranog stručnjaka za političku i administrativnu povijest Rima, po kojem bi upravo konstitucionalno uređenje Republike trebalo biti centralni dio svih diskursa o rimskoj republikanskoj povijesti, zasigurno nije pretjeran. Štoviše, činjenica da je rimski „ustav“, kako je to Polibije konstatirao, bio posljedica „prirodnoga rasta“, a ne kreacija određenog zakonodavca u specifičnoj točki u vremenu, dozvoljava nam da ga tretiramo kao istinski odraz svih snaga u rimskome društvu, koje su na ovaj ili onaj način to isto društvo pomogle oblikovati.²

U tom smislu, knjiga Henrika Mouritsena *Politics in the Roman Republic*, u izdanju nakladničke kuće Cambridge University Press, predstavlja važan doprinos, ne samo boljem razumijevanju rimskih političkih procedura, već i boljem razumijevanju načina na koje su stari Rimljani konceptualizirali političku moć. Sama inspiracija za djelo došla je iz autorovog prošlog rada na konstitucionalnoj ulozi *populusa*, koji je, iako formalno vrhovni nositelj vlasti, imao izrazito apstraktnu ulogu u političkom sustavu Republike. Na tragu toga, ova knjiga podijeljena u tri velika poglavlja (I. *Senatus Populusque Romanus* - In-

¹ U svojoj knjizi Richard Alston argumentira kako je Rim bio „political culture“ u kojoj je postojala fundamentalna povezanost između političkog i socijalnog života. Za njega, ne samo da je politička hijerarhija bila ugrađena u socijalnu hijerarhiju, već je bila ugrađena i u onu ekonomsku. Vidi više u: Richard Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire* (New York: Oxford University Press, 2005).

² Vidi više u: Andrew Lintott, *The Constitution of the Roman Republic* (New York: Oxford University Press, 2002).

stitutions and Practices, II. *Leaders and Masses in the Roman Republic*, III. *Consensus and Competition*) ima za cilj približiti se rimskom shvaćanju političkog sustava, ali i logici koja ga je pokretala, ne bi li se shvatili razlozi gore navedene kontradiktornosti, ali i općenita nepodudarnost između rimske političke prakse i konstitucionalnih principa.

Prvo veliko poglavlje, *Senatus Populusque Romanus - Institutions and Practices*, donosi pregled načina organizacije rimskih političkih struktura te njihovu evoluciju koja je uslijedila nakon „sukoba redova“. Iako Mouritsen priznaje kako je rimski *populus* bio onaj koji je kroz politički proces glasanja formalno imao većinu političke moći, ističe kako su različiti faktori – ekonomske, političke, vojne i religiozne prirode – osigurali da se rimski narod osloni na one „najbolje“ u svome društvu – elitu, koja je zahvaljujući tomu kontrolirala sve aspekte života i uprave. Pritom, problematizirano je u nekoliko crtica korištenje tradicionalnog modela koji se, ne bi li se shvatila rimska politika, uvelike oslanjao na analizu formalne distribucije moći u Republici – pristup je to koji je svoj vrhunac doživio s Mommsenovom *Römisches Staatsrecht*.

Sami korijeni ove tradicionalne metode vezuju se uz najranije pokušaje analize rimskog političkog sustava, stoga u prva dva potpoglavlja, *Polybius and the Roman Political System* i *Cicero's Res Publica*, autor polemički razlaže Polibijevu i Ciceronovu opservaciju rimskog „ustava“. Prema njihovom konceptualnom modelu, usprkos značajnim razlikama, politički sustav u Rimu bio je utjelovljenje „miješanog ustava“, koji je spojio monarhističke, oligarhijske te demokratske elemente u jedno dobro izbalansirano tijelo. I dok Polibijevu aplikaciju grčkih arhetipova na političke strukture u Rimu Mouritsen, uostalom kao i većina suvremenih autora, odbacuje kao

previše shematsku, Ciceronova konceptualizacija rimskih institucija, po kojoj su one zapravo imale simboličku funkciju, služi kao polazna točka u daljnjem narativu.

U nastavku opisana priroda odnosa između rimske elite i ostatka naroda od velike je važnosti za raspravu o tome u kojoj je mjeri demokracija u Rimu uistinu i bila prisutna. Kako bi se detaljnije analiziralo ovo pitanje, u potpoglavlju *'The Power of the People': The Comitia in the Roman Republic* pruža se uvid u načine na koje se volja rimskoga naroda izražavala te otvara pitanje je li se uopće. Iako je izrazom *Senatus Populusque Romanus* zaokružena teorija o tome kako je Rimska Republika bila zajednička, javna, stvar Senata i rimskog naroda, argumentirano je kako je suverenost rimskoga puka imala vrlo malo političkog potencijala.

Iz tog razloga, bilo koji diskurs o pregledu načina organizacije rimskih političkih institucija ne može da se ne upusti u pokušaj artikulacije uloge samoga Senata, s ciljem da se shvati priroda moći rimskih senatora, ali i značaj institucije *auctoritas patrum*. U tu svrhu, Mouritsen u nastavku, u potpoglavlju *'Religion' and 'Politics'*, a s obzirom na to da moderno poimanje politike i religije kao dviju odvojenih sfera u životu u Rimu nije postojalo, raspravlja o religijskoj konstrukciji rimske države u cijelosti. U nastavku potpoglavlja iznesen je stav kako je činjenica da se u određenom trenutku rimske povijesti jedan mali dio obitelji uspio etablirati kao posebna grupa s vjerskim pravima i obvezama – iznad svega s pravom interpretiranja volje bogova – odigrala ključnu ulogu u razvoju rimskog političkog sustava.

Pasivna uloga naroda u rimskoj politici dodatno je naglašena u sljedećem potpoglavlju, *Voting and Assemblies*, gdje autor raspravlja o implikacijama

rimskoga glasačkog sustava. Budući da je glasanje po blokovima značilo da stvarni broj prisutnih građana nije bitan u konstitucionalnom smislu, elaborirano je kako su formalne strukture i procedure narodnih skupština razdvojile rimski narod kao politički koncept od njegove fizičke stvarnosti. Uzevši u obzir mali postotak populacije koji je i politički bio aktivan, Mouritsen povlači i pitanje političke legitimnosti. Ovdje autor implicira kako se politička legitimnost postizala isključivo kroz pravilne procedure te kako je riječ o sustavu u kojem je jedini zahtjev bio da formalizirana verzija naroda odobri sve zakone, presude i političke dužnosti kako bi one bile pravovaljane.

Osnovni principi konstitucionalnog uređenja Republike stavljeni su u povijesni kontekst u potpoglavlju *The 'Struggle of the Orders' and the Evolution of the Roman Political System*, gdje se Mouritsen bavi upravo njihovim evolucijom. Kao ključan događaj u tom procesu jasno je istaknut takozvani „sukob redova“. Iako je u starijoj literaturi prevladavalo mišljenje kako su plebejske institucije stvorene ovim sukobom (*tribuni plebis*, *aediles plebis* i *concilium plebis*) djelovale kao opozicija političkim strukturama patricija, u daljnjem narativu argumentirano je kako one nisu bile ništa „demokratičnije“ nego one nazovi opresivne, patricijske. Kako bi proniknuo u prirodu rimskih skupština, Mouritsen predlaže zanimljivo reinterpretiranje toga što su rimske skupštine bile. Prema njemu, bila bi zabluda promatrati rimske skupštine kao institucije u modernom smislu riječi, odnosno kao trajna konstitucionalna tijela, jer nisu postojale odvojeno od magistrata, koji su ih doslovno stvarali *ad hoc*, da ratificiraju, daju presudu te odobre ili izaberu dužnosnika. Umjesto da skupštine promatra kao različita konstitucionalna tijela, za Mouritsena su one jednostavno bile rimski narod, sazivan u jednoj ili drugoj konfiguraciji.

U sljedeća tri potpoglavlja autor stavlja u fokus skupštinu čiji je razvoj, arguabilno, bio ključnim za razvoj političkog sustava u Rimu – onu centurijatsku (*comitia centuriata*). I dok u potpoglavlju *The Comitia Centuriata* Mouritsen diskutira o razlozima njezina stvaranja, iduće potpoglavlje, *The Reform of the Comitia Centuriata*, bavi se njezinom strukturalnom promjenom tijekom kasnoga 3. st. pr. Kr. U narativu predstavljeno smanjenje broja centurija prve klase dugog je bilo glavni argument na temelju kojeg je reforma bila interpretirana demokratskom – u smislu pomicanja političkog težišta s elite na narod. No, kao što autor naznačava, radilo se o vrlo malim preinakama vezanim uz distribuciju moći te sama promjena nije imala nikakvog utjecaja na timokratsku strukturu skupštine. Drugi aspekt reforme, promjenu reda glasanja, autor problematizira u potpoglavlju *The Centuria Praerogativa: Lottery and Elections*. Uvođenje takozvane *centuria praerogativa*, „prve centurije“, svakako je jedna od najintričnijih osobina rimskog izbornog procesa, uzme li se u obzir činjenica da je čitav ishod izbora mogao biti predviđen odmah po obznanjivanju njezinoga glasa. Formiranje ove centurije Mouritsen promatra kao praktičan odgovor rimske elite na novonastalu političku situaciju. Slučajan odabir jedne centurije, koja će potom dati obrazac ostalima, pomogao je minimizirati podjele među pripadnicima elite i generirati čišći, složniji ishod izbora.

U posljednjem dijelu prvoga poglavlja, naslovljenom *Breaking the Rules: Ambitus*, autor analizira legislativnu aktivnost u Rimu tijekom 2. st. pr. Kr. Čineći to, Mouritsen prepoznaje kako se brojnim mjerama kojima se nastojalo stati na kraj podmićivanju i javnom iskazivanju raskoši nije nastojala očuvati „čistoća demokratskoga procesa“, već se, s obzirom na to da u Rimu resursi među

vladajućima nisu bili jednako raspoređeni, nastojala očuvati ravnoteža na političkoj sceni.

U prvom dijelu knjige predstavljena konstitucionalna teorija po kojoj je Republika trebala funkcionirati, uvelike je izazvana u drugom poglavlju, *Leaders and Masses in the Roman Republic*, gdje Mouritsen svoj interes usmjerava prema političkoj praksi u Rimskoj Republici, posebno se fokusirajući na ulogu *populsa* i načine na koje su narodne moći bile iskazivane. Dvije zanimljive osobitosti rimskih skupština – složenost postupaka koji su limitirali političku participaciju naroda na mali dio glasačkoga tijela te činjenica da i oni koji su glasali gotovo nikada nisu odbili zakonski prijedlog – interpretirane su u dvama nadolazećim potpoglavljima, *Popular Participation* i *'Saying Yes': Voting in the Popular Assemblies*.

Iako su premise o maloj participaciji rimskoga puka na skupštinama i o njihovu potvrđivanju gotovo svakog zakonskog prijedloga prihvaćene, one zapravo ne razjašnjavaju debatu oko „moći naroda“. Iz tog razloga, Mouritsen u nastavku, u potpoglavljju *From Comitia to Contiones: the Rise of a New Paradigm*, evaluira značaj *contiones* – javnih sastanka koji su prethodili skupštinama. Osparavajući takozvani „konzultacijski model“, po kom su *contiones* identificirani kao ključni poligoni za testiranje ideja i u konačnici kao oni odgovorni za odobravanje svih zakona, fokus je ponovno stavljen na narodne skupštine, kojima, posluživši se primjerom Keitha Hopkinsa, autor pristupa kao svojevrsnim građanskim ritualima.

Shvativši skupštine kao formalizirane akcije izvođene na temelju strogih pravila, u potpoglavljju *Comitia as 'Civic Rituals'* detaljno je argumentirano kako su iste bile krucijalan dio kolektivnoga identiteta i svijesti. U nastavku potpo-

glavlja autor se bavi pitanjem identiteta rimskih glasača, gdje ističe kako je zbog složenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i etničkih kriterija pronalazak „klasičnoga glasača s ulice“ gotovo nemoguć zadatak. Ipak, njegova razmišljanja rezoniraju s onima Johna Northa, kada ističe kako se sve teorije o političkoj participaciji moraju suočiti s mogućnošću da su glasači bili samo širi odsjek političke elite i da je politički proces imao vrlo malo veze sa siromašnijim klasama.

Ovakvo razumijevanje skupština kao političkih i socijalnih rituala Mouritsena je vratilo na ulogu *contiones*. Kako je malo dokaza da su ovi skupovi služili kao testne platforme za političke inicijative, njihovu ulogu autor problematizira u naredna tri potpoglavlja. I dok u potpoglavljju *Audience and Communication at Contiones* Mouritsen prihvaća ideju kako je klasa koja je pohađala *contiones* bila klasa dobrostojećih Rimljana s viškom slobodnog vremena, koja se kao takva i mogla posvetiti političkim pitanjima, jasno ističe kako prihvaćanje ideje o političkoj marginalizaciji rimski *plebs* ne čini nužno apolitičnim. Autor u nastavku navodi kako su interesi puka bili drugačiji i udaljeniji od interesa elite te zadovoljavani na drugačije načine – bilo direktnom akcijom, okupljanjima ili neredima. Na kraju poglavlja obrazloženo je kako činjenica da je narodu nedostajala formalna konstitucionalna reprezentacija nije značila da rimski narod nije imao objektivne političke interese ili da se o moći u rimskoj državi nije pregovaralo, već da se udio naroda u tim pregovorima odvijao uvelike izvan službenog poretka.

Značaj koji su Rimljani pripisivali ovakvim sastancima, u smislu da ih ni jedan rimski političar nije mogao ignorirati, diskutiran je u nastavku, u potpoglavljju *Why Did the Romans Hold Contiones?*. Ne bi li pružio odgovor na ovo pitanje, Mouritsen Rimsku Repu-

bliku (*res publica*) shvaća kao politički sustav koji je bio temeljen na dijeljenju moći, a ovisan o prividu transparentnih, svima dostupnih, procedura. Konvencija da se državne stvari moraju odvijati pred narodom bila je vitalna, ne samo za ideološku konstrukciju Republike, već i za politički proces koji je ovisio o otvorenosti i konzultaciji s grupama izvan rimske vladajuće klase. Autor ističe kako je politički aktivan dio elite bio utkan u puno širu klasu imućnih, čija se mišljenja nisu mogla ignorirati. Komunikacija između magistrata i ljudi takvog socijalnog i političkog zaleđa bila je iznimno važna i možda je upravo potreba da se osvoje njihova srca i umovi bila stvar koja je *contio* dala ključnu ulogu u Republici – a sve u svrhu stvaranja *consensio omnium bonorum*.

S obzirom na to da su političke promjene kasne Republike također utjecala i na *contio*, u potpoglavlju *The Contio in the Late Republic* evaluirana je njegova uloga u posljednjem stoljeću Republike. Mouritsen u ovom kontekstu istima daje dvostruku važnost. S jedne strane, pružali su mogućnost mladim aspirativnim političarima da se predstave javnosti, a s druge, mogućnost da se oblikuje javno mnijenje. O načinima mobilizacije rimskih masa za ove skupove te o tome kako je generalna polarizacija političke scene u kasnoj Republici utjecala na sposobnost *contio* da ispunjava svoju tradicionalnu svrhu, diskutirano je u nastavku potpoglavlja.

U posljednja dva dijela drugoga poglavlja Mouritsen kreće u potragu za *arcana imperii* rimske klasične Republike. Ne bi li objasnio uzroke stoljetne političke stabilnosti, autor se u potpoglavlju *Leaders and Masses: the 'Political Culture' of the Republic* bavi konceptom *nobilitas*. I dok David Shotter, primjerice, ulazak bogatih plebejaca u Senat promatra samo kao kvantitativno proširenje kruga rimske aristokracije, Mouritsen

donosi drugačije tumačenje. On drži kako je nagodbom vladajuća elita izgubila svoju nasljednu dimenziju, kada su stare obitelji bile prisiljene natjecati se s plebejskim pridošlicama. Zahvaljujući tomu, rimskom političkom scenom počelo je dominirati plemstvo, *nobilitas*, koje su činili patriciji i perspektivni, najčešće bogati, plebejci. Stvaranje takvoga plemstva bilo je više nego samo kvantitativno proširenje elite – za Mouritsena ono je označilo formiranje drugačijega tipa vladajuće klase sa specifičnom ideologijom i identitetom te drugačijim tipom odnosa s rimskim narodom. Na kraju, u epilogu poglavlja *Politics and Military Expansion*, autor raspravlja o podrijetlu i prirodi procesa kojim je Rim izrastao iz osrednjega grada-države u svjetsku silu, ali i o dubinskom militarizmu rimskoga društva koji je pratio ovu transformaciju.

S obzirom na to da nijedna studija o rimskoj politici ne može izbjeći baviti se „padom“ Rimske Republike, treće i posljednje poglavlje, *Consensus and Competition*, ispituje faktore koji su pomogli očuvati rimski republikanski sustav pred brojnim izazovima, ali isto tako i one koji su ga u konačnici slomili.

Na samome početku, u potpoglavljima *Narrative and Periodisation: the Making of the 'Classic' Republic* i *Before the 'Fall'*, dekonstruira se tradicionalna slika takozvane „srednje Republike“. Livijev opis ovoga razdoblja kao perioda konsenzusa i stabilne senatorske kontrole, ističe autor, vjerojatno je idealiziran, te Mouritsen implicira kako je ova era stabilne aristokratske vlade također bila ispunjena tenzijama i rivalstvima, kao i bilo koji drugi period. Prave implikacije ovakvoga tumačenja leže u činjenici da je vjerojatno postojao puno veći kontinuitet između srednje i kasne Republike, što bi podržavanje ideje o nagloj promjeni smjera 133. g. pr. Kr. učinilo puno težim. Za antičke autore, to je bila godina kada se rimska politička scena nepovrat-

no podijelila te godina u kojoj su nepomirljive ideološke razlike vladajuće klase dovele do stvaranja dviju suprotstavljenih političkih kategorija – „populara“ i „optimata“.

Ovaj binarni model „populara“ i „optimata“ generacijama je oblikovao interpretacije o kasnoj Rimskoj Republici, stoga se autor u nastavku rada, a budući da ne postoji konsenzus oko stvarnog značenja ovih koncepata, upušta u problematiziranje istih. U potpoglavlju *Inventing the 'Populares' and 'Optimates'* uvelike je osporena definicija populara kao progresivnih i demokratskih političara, odnosno kao onih koji su zastupali rimski narod i borili se za njegove interese. Važno je napomenuti kako postojanje *popularis ratio* nije osporeno, ali je istaknuto kako su oni koji su koristili takve strategije činili to iz toliko različitih razloga da ih Rimljani nisu percipirali kao članove neke specifične kategorije. Kako je to dojam koji nam prenosi i Salust, drugi suvremeni izvor za kasno-republikansku politiku, Mouritsen ukratko u potpoglavlju *Sallust: Politics without 'Optimates' and 'Populares'* donosi njegov prikaz rimske politike, lišen ove konvencionalne dihotomije.

U nastavku rada prihvaćena je Salustova ideja i napušten pojam „populara“ kao posebne političke kategorije, te uz pomoć modela Christiana Meiera³

³ Christian Meier predložio je radikalnu reinterpretaciju tradicionalnog binarnog modela „populara“ i „optimata“. Napuštajući ustaljena mišljenja, primijenio je čisto funkcionalan pristup koji se usmjerio samo na vidljive obrasce ponašanja rimskih političara. Iz te perspektive, takozvane „populare“ odredio je kao političke disidente, koji su koristili narodne skupštine protiv volje senatorske većine. Usvajanje specifičnih strategija, *ratio popularis*, kako bi se ostvarili neki politički ciljevi i generalno uspjelo u rimskoj politici, glavna je odlika „popula-

ponuđena reinterpretacija kasno-republikanske politike. Na ovim premisama, u potpoglavlju *Politics without Parties*, Mouritsen donosi uvjerljivu reevalvaciju nekih od ključnih političkih aktera posljednjeg stoljeća Republike. S tim na umu, u potpoglavlju *Sulla and the Tribune*, Sulino ukidanje tribunskih moći ne promatra se kao reakcija konzervativaca na „populare“⁴ i njihovu politiku, već kao radikalno restrukturiranje rimskog ustava. U poglavlju je istaknuto kako su pučki tribuni, iako funkcionalan dio političke svakodnevnice, sačuvali dio svoje institucionalne odvojenosti. Inkorporacija tribunata u plebejsko-patricijsku državu, nakon „sukoba redova“, bio je dug proces, koji zapravo nikada nije okončan u potpunosti.

Potpoglavljem *Content and 'Style' in Late Republican Politics* Mouritsen pokušava proniknuti u samu bit rimske politike. I iako je dugo vremena ona bila smatrana igrom moći, u skladu s novim paradigmama predstavljeno je kako se velik broj senatorskih sjednica bavio upravo dnevnim problemima. Stajališta koja su senatori o tim problemima zauzimali ovisila su o velikom broju motiva i političkih veza te o osobnim naklonostima i principima pojedinih senatora. Glavnu razliku između modernih političara i rimskih senatora autor vidi u činjenici da je u Rimu bavljenje politikom bilo funkcija socijalnog statusa pojedinca, a ne izraz posvećenosti određenome političkom cilju.

ra“, te kao takva ona nije *per se* ocrtavala određenu ideologiju ili obvezu prema narodu. „Optimati“, s druge strane, određeni su kao oni koji su odbacivali ovakve metode te slijedili kolektivni autoritet Senata.

⁴ Termine „optimati“ i „populari“ Mouritsen koristi samo kao skraćeno za senatorsku većinu i one koji su narušavali politički konsenzus, bez impliciranja oštih ideoloških podjela.

Iz ove perspektive u nastavku, u potpoglavlju *Popularity in the Late Republic*, ponovno je sagledano pitanje disidentnih tribuna, ali i pitanje zašto Ciceron u svom *Pro Sestio* koristi upravo termin „populari“. Argumentirano je kako je, specifično zbog napada na Klodija, Ciceron stvorio novu političku kategoriju – *populares*, ne bi li redefinirao koncept popularnosti u Rimskoj Republici. Drugim riječima, moguće je kako je čitava ideja „populara“ bila samo dio Ciceronove strategije da se izolira Klodija.

Na temelju nedavnih istraživanja jezika i retoričkih strategija političkih aktera kasne Republike, u potpoglavlju *Discourse and Ideology* Mouritsen ponovno izaziva ideju o ideološkoj podvojenosti rimske političke scene. Predloženo je kako preživjeli govori na skupovima, u Senatu i na sudovima ne govore u prilog dvama kontrastnim političkim idealima, već da se zapravo radilo o dva seta retoričkih strategija, proizišlih iz same prirode Rimske Republike. Oni tribuni koji nisu dobili podršku svojih kolega nužno su, ne bi li ostvarili svoje ciljeve, morali koristiti podarene im moći. U taktičkom smislu, to je značilo da su takve agende mogli opravdati samo pozivajući se na narodnu *libertas*. Protivnici, s druge strane, nisu imali bolju opciju nego naglašavati tradicionalnu ulogu Senata i osuđivati kršenje *mos maiorum*. Zaključak koji se nameće je kako su svi politički argumenti bili vođeni na temelju specifične formule koja je sučeljavala narodnu *libertas* naspram autoriteta Senata. Na ovaj način, u nastavku potpoglavlja, autor tumači kako dojam dviju suprotstavljenih ideologija može biti produkt retoričke igre, čija su pravila i konvencije postali toliko standardizirani da su mogli biti i predmetom parodije.

U posljednjem dijelu ove studije, naslovljenom *The End of the Republic*, Mouritsen ukratko diskutira o prirodi i uzrocima procesa koji je na kraju 1. st.

pr. Kr. dokinuo vladavinu rimske aristokracije. Budući da je „pad“ Republike imao izrazito limitiran utjecaj, prepoznato je kako je u srcu preobrazbe Rimske Republike prije svega ležala preobrazba njezine političke kulture. Za autora, čitav republikanski sustav funkcionirao je zbog snažne socijalne kohezije koja je bila potkrijepljena moćnim ideološkim okvirom, često sažetim u konceptu *mos maiorum*. Ipak, kada je pridržavanje ovih nepisanih pravila počelo prestajati, mane u ustrojstvu postale su i više nego očite.

Dvojaka važnost knjige Henrika Mouritsena *Politics in the Roman Republic*, dakle, mogla bi se objasniti na sljedeći način. Ona s jedne strane, a prateći tendencije u suvremenoj historiografiji, proučava rimsku političku kulturu na jedan nov i svjež način, nudeći pri tome čitatelju originalnu sintezu rimskih političkih institucija i praksi. Kao što i sam autor ističe, ova studija ne pokušava dati potpunu sliku rimske politike, ali obrađuje sve relevantne teme. Iz toga je razloga selektivna, te su problemi i pitanja kojima se autor bavi birani upravo na temelju njihove egzemplarnosti i sposobnosti da ilustriraju aspekte rimskog javnog života i uprave koji do sada nisu bili promatrani iz ove perspektive. S druge strane, a kada se govori o njezinom doprinosu diskursu o društveno-političkoj preobrazbi Rimske Republike, glavna teza ovoga rada u čistoj je suprotnosti s Polibijem i njegovom pretpostavkom kako je tajna rimskog uspjeh ležala u njegovom političkom ustrojstvu. Za autora, dijametralno suprotno, čini se da je Rim trijumfirao usprkos svom ustrojstvu jer je pronašao načine da neutralizira, barem na neko vrijeme, slabosti koje su naslijeđene kada je čitav sustav stvoren. Ako rana i srednja Republika demonstriraju kako ovakav sustav može biti efikasan, tada posljednje stoljeće Rimske Republike otkriva sve opasnosti do kojih dolazi kada politički vođe zloupotrijebe mehanizme

kojima se održavao konsenzus. Knjiga kao takva preporučljiva je ne samo studentima i istraživačima rimske politike i povijesti, već i širem čitateljstvu.

Franjo Lacković

Branka MIGOTTI, Marjeta ŠAŠEL KOS, Ivan RADMAN-LIVAJA: *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context* (Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2018). 275 str. ISBN 978-178969-021-7.

Hrvatska zaklada za znanost financijski je poduprla znanstveni projekt HAZU-a *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu* (RGSP, IP-2014-09-4632). Rezultati istraživanja objedinjeni su u studiji *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context* u izdanju oxfordskog Archaeopressa. Monografiju potpisuju voditeljica projekta Branka Migotti i suradnici Marjeta Šašel Kos i Ivan Radman-Livaja. Znanstvenoistraživački interesi ovih autora usmjereni su na teme iz rimske provincijalne arheologije i stare povijesti, i gotovo je nemoguće istraživati antiku naših krajeva mimo uvida u glavninu njihovih dosadašnjih prinosa.

Okosnicu ove edicije čini analiza dvjesto grobnih spomenika podizanih od uspostave do sloma rimskog provincijalnog uređenja u trima gradovima pokrajine Panonije. Općenito uzevši, grobni spomenici prvorazredna su vrela za poznavanje antičkog svijeta. Postavljali su ih ljudi različita pravnog statusa (građani, slobodni žitelji bez građanskog

prava, oslobođenici i robovi), društvenog položaja, podrijetla, dobi i službe s ciljem čuvanja uspomene na pokojnike. Dostupni u cijelosti ili u ulomcima, prikladni su za ispitivanje podrijetla kamene podloge, kamenarskih radionica, pogrebnih rituala, umjetničkih stremljenja i tipološkog slijeda. Obuhvaćaju li pritom epitafe ili likovne prizore, grobni spomenici mogu rasvijetliti niz individualnih ljudskih sudbina. Napokon, zbog svoje brojnosti pružaju mogućnost proučavanja *en masse*, nalik na izvore serijalnog tipa za kasnija razdoblja. Njihova analiza u konačnici vodi k boljem shvaćanju društvenih skupina koje su si mogle prikriti grobni kamen. Suvremeni istraživači najčešće ispituju građu iz pojedinih rimskih pokrajina ili većih gradova, već prema broju i kakvoći podataka koji se s njih mogu iščitati.

Knjiga pred nama nastala je sabiranjem grobnih spomenika iz južnopanonskih urbanih središta. To su rimska kolonija Siscija (*Siscia*, d. Sisak) i municipiji Andautonija (*Andautonia*, d. Ščitarjevo) i Akve Balise (*Aquae Balissae*, d. Daruvar). Koncem pretkršćanske ere na njihovim su prostorima obitavale panonske i keltizirane zajednice Segestani, Kolapijani, Varcijani i Jazi. Dolaskom rimske vojske i italskih naseljenika lokalno je stanovništvo prihvatilo običaj postavljanja grobnih spomenika s uklesanim tekstom i/ili reljefom. Siscija je zastupljena sa 143, Andautonija s 30, a Akve Balise s 27 takvih spomenika. U inventaru prevladavaju urne (54), stele (48) i sarkofazi (39), dok manji dio nalaza otpada na grobne građevine (13), nadgrobne ploče ili titule (5), žrtvenike (5) i nadgrobne medaljone (2). Dobar dio građe (30) zbog fragmentarnosti ne nudi pouzdanu osnovu za tipološko određenje.

B. Migotti u Uvodu je zacrtala načela rada (str. 1-4). Ona se temelje na ispitivanju podrijetla grobnog spomenika, tipologije te njegovih likovnih i tekstu-

alnih sastavnica. Autorica je zatim dala kratak pregled povijesti rimske uprave u razmatranim gradovima i opisala ulogu pojedinog grada u pokrajinskim okvirima.

Najveći dio monografije zauzima Katalog spomenika (str. 5-132). Na početku se tumači ustroj kataloga s podrobnim objašnjenjima podrijetla spomenikâ, njihove tipologije i datacijskih kriterija. Građa se izlaže po tipološkom ključu, počevši od stela iz Siscije. Donosi se podrijetlo spomenika, smještaj, kemijski sastav kamena, stanje očuvanosti, fizički opis, možebitni tekst natpisa u izvorniku i engleskom prijevodu, komentar, datacija, popis objava i napomene. Isto se načelo primjenjuje za ostale tipove spomenika i za ostale gradove. Fotografije su popraćene reprodukcijama mikroskopski analiziranog kamenja.

U Raspravi se zbrajaju podaci dobiveni klasifikacijom (str. 133-201). Najprije se okvirno utvrđuje teritorijalni opseg triju municipalnih zajednica. Nadovezavši se na proračune ranijih istraživača (prema kojima ageri panonskih gradova obuhvaćaju zemlju u krugu od 30 km od gradskoga središta), autorica je procijenila da nije moguće utvrditi precizne međe pojedinih agera. Naime, sagleda li se usporedno materijal iz pograničja dvaju susjednih agera, izlazi na vidjelo niz formalno-sadržajnih srodnosti i zato je teško govoriti gdje točno završava teritorij jednoga i počinje teritorij drugoga grada samo na temelju grobnih spomenika.

U drugom dijelu poglavlja prati se grobna topografija tako što se za svaki pojedini kamen navodi mjesto nalaza unutar ili izvan arheološkog konteksta, bilo da je pronađen u neposrednoj blizini naselja ili na udaljenom području gradskoga agera. Radi boljeg uvida u prostorni raspored donose se zračni snimci s ucrtanim nekropolama. Svi spomenici

naposljetku su pobrojani u tablici prema tipološkom određenju i mjestu nalaza. U zasebnom odjeljku raspravlja se o strukturalnoj tipologiji, ikonografiji i dataciji. Tipovi spomenika pobrojani su kronološkim slijedom i analiziraju se odvojeno za svaki grad. Rezultati istraživanja pokazuju da su stele tipološki raznovrsne, ali da je svaki tip zastupljen sa samo nekoliko primjera. Osim stela, jedino su urne i sarkofazi dovoljno očuvani za tipološko određenje. Primjer Siscije pokazuje da se građa može datirati prema ikonografsko-dekorativnim elementima (odjeća, frizura, nakit, mitološke scene i ukrasni motivi), no uvijek je posrijedi tek šačica međusobno usporedivih primjera. Tamo gdje je moguće, odjeća i frizure prikazanih pokojnika uspoređuju se s već identificiranim tipovima u Noriku i ostatku Panonije. Na isti se način obrađuje kamena građa iz preostala dva grada. Zbog znatnog nesrazmjera u broju spomenika između Siska s jedne i Ščitarjeva i Daruvara s druge strane, autorica zaključuje da bi bilo izlišno statistički uspoređivati tipologiju i ikonografiju materijala triju gradova. Na to se nadovezuje rasprava o društvenim, religijskim i kulturnim učincima postavljanja grobnih spomenika. Tumačeći razloge izbora pojedinih dekorativnih motiva, autorica nastoji rasvijetliti pokojnikov odnos s bližnjima i višnjim silama. Zaključci koji proizlaze iz socijalne analize nisu jednoznačni i otvaraju prostor različitim tumačenjima. Na primjer, činjenica da je neki pojedinac mogao sebi priuštiti grobni spomenik s natpisom i reljefom ne mora nužno upućivati na iznimno bogatstvo i istaknut društveni položaj.

U nastavku slijedi odjeljak o podrijetlu i vrstama kamena. Najveća se pažnja posvećuje pitanju lokalnih kamenoklesarskih radionica i njihovoj ulozi u trgovini jugozapadne Panonije s Norikom. Poznato je da su teritoriji triju razmatranih gradova oskudijevali ležištima

bijelog mramora. Stoga su u sklopu ovog projekta izvršena arheometrijska istraživanja ne bi li se precizno odredili lokalni izvori materijala za izradu grobnih spomenika. Hrvatski geološki institut proveo je istraživanja 128 mramornih ulomaka. Uz pregled kamenih ležišta prema geološkim kartama rabile su se metode makroskopije, svjetlosne mikroskopije, rendgenske difrakcije i kemijskih analiza. Rezultati su pokazali da se kamen većinom dopremao s Pohorja u Sloveniji, a rjeđe iz kamenoloma Gummern kod Villacha u Austriji i iz Sale u Mađarskoj. Analiza drugih vrsta kamena (uglavnom vapnenca veće ili manje tvrdoće) pokazala je da uglavnom potječu iz neposredne okolice Siska, Daruvara i Ščitarjeva, uz iznimku jedne stele čije podrijetlo zacijelo valja tražiti uz Tršćanski zaljev.

Na tragu ovih istraživanja autorica se u posebnom poglavlju dotaknula teme lokalnih kamenoloma (str. 202-211). Makar skromne proizvodnje, neka su ležišta kamena ostala u funkciji do moderne epohe. Druga su opet prestala s radom još u antici i danas su zatrpana pod stoljetnim nanosima zemlje. Nakon terenskog izvida voditeljica projekta predstavila je svaki lokalitet i opisala vrstu tamošnjeg kamena. Izlaganje je popraćeno slikovnim prilozima.

Marjeta Šašel Kos u četvrtom se poglavlju bavila društvenom poviješću epigrafski posvjedočenih žitelja (str. 218-228). Istraživačica je obradila gotovo sav poznat natpisni materijal iz triju gradova i njihovih agera, kombinirajući ga mjestimice s arheološkim i literarnim vijestima. Posebno je raščlanila natpise o lokalnoj eliti, vojnicima, veteranima i članovima udruženja. Sukladno očekivanjima, građa dobro potkrepljuje obiteljski, poslovni i duhovni život, no zbog skromnog uzorka – što je i inače ograničenje epigrafske analize – teško može predstavljati osnovu za dalekosežne zaključke o cjelokopnom stanovništvu.

Ivan Radman-Livaja u petom poglavlju (229-246. str.) obradio je društvenu ulogu rimskih vojnika u Sisciji, Andautoniji i Akvama Balisama. Vojska je vrlo dobro zastupljena na natpisnoj građi iz Panonije, što je u skladu s razmještajem legija i pomoćnih jedinica u ovoj pograničnoj pokrajini. Mnogi vojnici spominju se poimence, gdjekad uz opširne navode o podrijetlu, trajanju službe, slijedu časti i obiteljskim ili izvanobiteljskim vezama. Sukladno broju spomenika, najizdašnije potvrde dolaze iz Siscije.

Marjeta Šašel Kos u šestom poglavlju (247-252. str.) obradila je paleografske elemente spomenikâ. Dobro je poznato da se datacija rimskih natpisa između ostalog može provesti temeljem uvida u slovne oblike. Međutim, za njenu uspostavu nužno je raspolagati mnoštvom istovrsnih natpisa na danom području, od čega jedan dio mora biti sigurno datiran. Takva analiza nažalost nije moguća u južnopanonskom slučaju. Osim toga, nije moguće ni identificirati istu radionicu za više sličnih spomenika. Autorica je ipak pokušala upostaviti grubi kronološki okvir gdje god je to bilo moguće. Prema njenim zaključcima, natpisi najvećim dijelom potječu iz 2. i 3. stoljeća, što odgovara općem razvojnem slijedu rimske epigrafske kulture. Konačno, autorica je posvetila posebnu raspravu kasnoantičkim spomenicima jer se na njima javlja više inačica slovnih oblika i više epigrafskih formula u odnosu na rani principat.

Na kraju knjige nalazi se bibliografski popis (253-274. str.), pregled kratica epigrafsko-onomastičkih korpusa i popis specijaliziranih mrežnih baza podataka (275. str.).

U domaćim je publikacijama objavljen velik broj pojedinačnih rimskih grobnih spomenika. Nekoliko puta raspravljalo se i o skupinama spomenika s užega područja. Unatoč tome, može se reći da

nam manjka sveobuhvatnih analitičkih studija, usporedivih s analizama istovrsnih spomenika u drugim provincijama ili gradovima. Taj manjak dijelom valja pripisati visokim standardima koje iziskuje interpretacija građe u cijelom njeznom opsegu. Primjerice, iscrpna analiza mnoštva grobnih spomenika podrazumijeva primjenu epigrafske, arheološke, filološke, ikonografsko-interpretativne, nerijetko i demografske i statističke metodologije. Osim toga, tumačenje spomenika u velikoj mjeri ovisi o poznavanju mnoštva srodnih primjera sa znatno šireg geografskog područja jer se na tome temelje procjene o sličnostima i razlikama u uzorcima. Ova knjiga, združeni pothvat domaćih autora u međunarodnoj suradnji, pokazuje da se ti zahtjevi mogu ispuniti. Knjigu odlikuju cjelovit uvid u izvorni materijal, precizna sistematizacija i analitički pristup. Autori su na jednom mjestu okupili sve raspoložive grobne spomenike i obradili njihovu kulturnu, društvenu, religijsku i umjetničku dimenziju. Smjestili su obrađeni materijal u panonske okvire i povezali ga s građom iz susjednog Norika i sjeverne Italije. Sastavili su pitak narativ, pisan prema znanstvenim standardima. Tekst će lako doprijeti do inozemne javnosti i olakšati izradu komparativnih studija za druge krajeve. Ukratko, knjiga koju potpisuju Migotti, Šašel Kos i Radman-Livaja mjerodavan je znanstveni prinos i dobar putokaz svima koji istražuju antičko naslijeđe.

Josip Parat

Drago ROKSANDIĆ: *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu (Ekohistorijski ogledi)* (Zagreb: Izdavačka kuća Meridijani, 2018). 432 str. ISBN 978-953-239-209-8.

Knjiga *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu (Ekohistorijski ogledi)* sadrži izbor radova povjesničara Drage Roksandića u kojima se bavi temama iz povijesti okoliša. Ta luksuzno opremljena knjiga impresivnog opsega ambiciozan je i hvaljevidan izdavački projekt Izdavačke kuće Meridijani u suradnji sa suizdavačima Društvom za hrvatsku povjesnicu i Centrom za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Recenzenti su knjige povjesničari Borislav Grgin i Hrvoje Petrić. Autor je redoviti profesor u miru Drago Roksandić, koji je upravo u vrijeme objavljivanja knjige u jesen 2018. godine završavao svoju nastavničku karijeru na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje je do tada radio kao redoviti profesor u trajnom zvanju. Mnogima je Drago Roksandić poznat kao stručnjak za povijest Jugoistočne i Srednje Europe (predstojnik katedre), vrsni poznavatelj povijesti Vojne krajine (doktorska disertacija, članci i knjige), kulturne i vjerske povijesti (nositelj kolegija), ali i nezaobilazno ime kada je riječ o pojavi ekohistorije u sveučilišnoj nastavi u Hrvatskoj.

Na početku knjige objavljen je vrlo sadržajan predgovor (uvodna riječ) koji je napisao Hrvoje Petrić, jedan od povjesničara kojima je predavao i koje je u profesionalnom smislu usmjeravao upravo Drago Roksandić. S obzirom na to da Hrvoje Petrić jednako kao i Drago Roksandić proučava prošlost s polazišta ekohistorije ili povijesti okoliša, iz predgovora možemo doznati mnoge vrijedne informacije o disciplini koja je tema knjige. Dakako, autoru predgovora primarni je cilj bio vjerno prikazati doprinose Drage Roksandića razvoju ekohistorije i historiografije općenito u Hrvatskoj. Tako Hrvoje Petrić smatra da, osim što u suštini propituje međusobni odnos čovjeka i prirode te doprinosi razumijevanju antropizacije prirode, Drago Roksandić

svojim radovima pridonosi razvoju i razumijevanju pojmova, modela i teorija. Uz to, spoznaje temelji na minucioznim istraživanjima arhivskog gradiva i literature, i to ne samo na hrvatskom jeziku, nego i drugima, a poznat je kao odličan poznavatelj francuske historiografije. Naime, poznato je kako je Drago Roksandić inicirao prijevod s francuskog jedne od ključnih knjiga za razumijevanje povijesti okoliša – *Povijest europskog okoliša* Roberta Delorta i Françoisa Waltera (2002.), a zatim studije iz humane geografije Andréa Blanca *Zapadna Hrvatska* (2003.).

Sadržaj knjige na više od četiri stotine stranica čini 25 različitih radova Drage Roksandića, tematski grupiranih u 8 velikih cjelina ili poglavlja. Tematski raspon radova kreće se od onih o konceptualnim i teorijskim problemima (radovi u prvom poglavlju) do opisa revitalizacije materijalne baštine (zadnje poglavlje). U objavljenim radovima obrađene su teme iz razdoblja ranoga novog vijeka i moderne povijesti. Svi radovi koji se nalaze u knjizi bili su objavljeni tijekom protekla tri desetljeća. Tako koncipirana knjiga monografskog tipa na najbolji mogući način svjedoči o Dragi Roksandiću kao povjesničaru koji se bavi različitim temama, koristi raznovrsne povijesne izvore, razvija i koristi brojne metode, a nerijetko upravo ekohistorijski pristup. Istodobno, njegovi radovi odraz su gotovo neiscrpane stvaralačke snage, produktivnosti i inovativnosti, što baš nisu odlike mnogih povjesničara. Oni koji su imali priliku surađivati s Dragom Roksandićem znat će da su interdisciplinarnost i korištenje komparativnih metoda važno obilježje njegovog pristupa problemima u historiografiji i u radu općenito, pa iz toga zasigurno proizlazi i interes za ekohistoriju.

Prvo poglavlje pod naslovom *Od humane geografije do ekohistorije* sadrži četiri rada u kojima se autor bavi defini-

cijom ekohistorije kao znanstvene discipline i iz kojih doznajemo o okolnostima u kojima je došlo do njenog ukorjenjivanja u hrvatskoj historiografiji. U poglavlju nalazimo i rad o humanoj geografiji kao svojevrsnom supstratu na kojem je proklijala ekohistorija, o kojoj Drago Roksandić smiono razmišlja ne samo kao o novoj historiografskoj disciplini, već i kao o novoj historijskoj znanosti, što je tema jednog od objavljenih radova. Doprinos raspravama o ekohistoriji predstavlja i rad o pojmovnim izazovima zavičajne povijesti, koju Drago Roksandić smatra silno važnom i na različite načine potiče njen razvoj. Posljednji je u ovoj cjelini tekst koji je objavljen kao pogovor u prvome broju časopisa za gospodarsku povijest i povijest okoliša *Ekonomika i ekohistorija* (popularni naziv je *Eko-eko*), koji izlazi od 2005. godine, a kojem je Drago Roksandić jedan od pokretača i od tada predsjednik Međunarodnog uredničkog vijeća.

Najviše je radova u drugom poglavlju, koje sadrži ekohistorijske oglede o različitim dijelovima hrvatskih zemalja. Identitetska pitanja o dinarskim Vlasiima, odnosno Morlacima od 14. do 16. stoljeća jedna je od obrađenih tema, a tu je i rad koji sadrži pitanja za raspravu o Dalmatinskoj zagori u ranome novom vijeku. U posebnom radu obrađeni su ličko-krbavski Bunjevci u „dugom“ 18. stoljeću. Slijede tri rada koja su objavljena u spomenutom časopisu *Ekonomika i ekohistorija*, a govore o savskom pograničju između geopolitike i ekohistorije u prvoj polovini 18. stoljeća, zatim o Žrinskoj gori u ranome novom vijeku (kartografske percepcije) te o rijeci Dravi u očima jozefinista.

Treće poglavlje nosi naslov *Od prostora prema okolišu i od okoliša prema prostoru* i sadrži tri rada. Jedan je o Bansknoj krajini u 18. stoljeću i znamenitoj buni krajišnika 1755. godine, a preostala dva o Luji Matutinoviću i Josipu Mata-

soviću, odnosno njihovim djelima i doprinosima historiografiji. Svojedobno je Drago Roksandić s nekolicinom suradnika izradio rad na temelju dokumenata i sjećanja o ekohistorijskoj temi iz suvremene povijesti (*Filozofski fakultet u poplavi 1964. godine*) te taj rad predstavlja samostalno poglavlje o ekohistoriji Zagreba u knjizi. Iz naslova petog poglavlja (*Kartografske konstrukcije prostora*) jasno je da su tu radovi izrađeni na temelju kartografskih izvora ili govore o njima samima. Tako je tu uvršten rad o kartografskim izvorima za povijest Slavonije od 16. do 18. stoljeća i još dva rada o Tromeđi (*Triplex Confinium*) i Hrvatskoj vojnoj krajini u 18. stoljeću.

Poglavlje posvećeno regijama i pograničijama u transformacijama sadrži četiri rada. To su područja kojima se Drago Roksandić inače najčešće bavi: Jugoistočna i Srednja Europa te višegraničje vezano uz tzv. Tromeđu (*Triplex Confinium*). Uz to je u poglavlju svoje mjesto našao i rad o destrukciji Sarajeva 1992.-1995. u povijesnoj perspektivi. U poglavlju naslovljenom *Ekohistorija brojnih izvornih obavijesti* mjesto su našli radovi u kojima je problematizirana upotreba serijalnih pisanih povijesnih izvora, odnosno statističkih podataka pri proučavanju povijesti okoliša. Prvi rad vezan je uz poznati popis Like i Krbave iz 1712. godine objavljen 2003. godine u knjizi kojoj je urednik Drago Roksandić. Drugi rad vezan je uz objavljivanje deftera iz 1701./1702. godine koji možemo shvatiti kao svjedočanstvo o ljudskoj i materijalnoj cijeni rata na tromeđi. Posljednji rad čini zasebno poglavlje, a predstavlja opis Međunarodnog sveučilišnog centra u Islamu Grčkom i mediteranske akademske zajednice, što je vezano za sveobuhvatnu obnovu kule Stojana Jankovića, na čijem se primjeru može vidjeti primjena ekohistorijskog pristupa proučavanju prošlosti na revitalizaciji materijalne baštine. Na kraju knjige ne-

koliko je dodataka: bibliografski popis uvrštenih radova, zatim iscrpni popis korištenih neobjavljenih i objavljenih povijesnih izvora i literature. Tu su i dva kazala (imena i mjesta) te kratka bilješka o autoru.

Nabrojani radovi ranije su objavljeni kao popratni komentari, odnosno predgovori ili pogovori izdanja knjiga od kojih su mnoge prevedene na hrvatski jezik zaslugom Drage Roksandića. Među njima možemo istaknuti djela čiji su autori: André Blanc, Robert Delort, François Walter, Karl Kaser, Hannes Grandits, Siegfried Gruber i drugi. S druge strane, veliki dio radova ranije su objavljeni kao znanstveni članci u različitim časopisima i zbornicima, prvenstveno časopisu *Ekonomska i ekohistorija*, a zatim u *Historijskom zborniku*, *Zborniku Prvog hrvatskog simpozija o nastavi povijesti*, zborniku radova *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, zborniku radova znanstvenog skupa održanog u Slavonском Brodu posvećenog Josipu Matasoviću i drugima. Nadalje, primijetiti ćemo da je tu i nekoliko radova proizašlih iz projekata kojima je pokretač Drago Roksandić, kao što je međunarodni istraživački projekt Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu *Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu (1500. – 1800.)*. Važno je na ovome mjestu istaknuti da je u okviru Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, čiji je voditelj Drago Roksandić, u vrijeme nastanka knjige *Čovjek i prostor; čovjek u okolišu* utemeljen Ekohistorijski laboratorij. Dakle, osim teorijskih i praktičnih doprinosa razvoju ekohistorije u Hrvatskoj, Drago Roksandić omogućio je i institucionalni razvoj te discipline.

S obzirom na to da je ekohistorija ili povijest okoliša relativno nova znanstvena disciplina, pogotovo u hrvatskoj

historiografiji, koja nudi mnoge mogućnosti za istraživanje i ima tendenciju razvoja, ova knjiga bit će jako važna svima koji traže inovacije u povijesnoj znanosti. Ujedno knjigu možemo prihvatiti kao nužno potrebni pregled onoga što je do sada (konkretno u posljednja tri desetljeća) u Hrvatskoj napravljeno na području ekohistorije. Ugled, znanstveni rezultati i doprinosi Drage Roksandića kao povjesničara koji neobično snažno utječe na razvoj hrvatske historiografije obećavaju da će knjiga *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu* biti referentni izvor podataka i inspiracija svima koji pristupaju proučavanju prošlosti s ekohistorijskog stajališta ili ih iz drugih razloga zanima ta disciplina.

Nikola Cik

Antal MOLNÁR: *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality* (Rim: Viella, 2019). 266 str. ISBN 978-883313-080-4.

Antal Molnár je bivši ravnatelj Mađarske akademije u Rimu i sadašnji ravnatelj Instituta za povijest Istraživačkog centra za humanistiku pri Mađarskoj akademiji znanosti, te izvanredni profesor na budimpeštanskom Sveučilištu Eötvös Loránd. Dosad je objavio 16 knjiga, ponajviše istražujući odnose između Svete Stolice, Dubrovačke Republike i katoličkih zajednica diljem jugoistočne Europe pod osmanskom vlašću tijekom 16. i 17. stoljeća. U ovoj knjizi opisuje više aspekata vjerske i kulturne povijesti osmanske jugoistočne Europe, odnosno stanje u balkanskim katoličkim zajednicama tijekom 16. i 17. stoljeća. Katoličko stanovništvo živjelo je diljem ranonovovjekovne jugoistočne Europe

pod osmanskom vlašću izmiješano s pravoslavnim, muslimanskim i židovskim stanovništvom. Ranonovovjekovni proces konfesionalizacije podrazumijevao je promicanje religijske doktrine, učvršćivanje veze između Crkve i države, te razvoj vjerskog identiteta među stanovništvom kako katoličkih, tako i protestantskih zajednica tadašnje Europe. Drugim riječima, nacionalne monarhije i republike ranoga novog vijeka povezivale su se s crkvenom organizacijom i uključivale je u sustav vlasti, time stvarajući državnu vjeru i isključujući druge religije na svojem teritoriju iz poluga vlasti. Taj je proces imao odjek i među balkanskim katolicima, budući da su manjinske katoličke zajednice diljem Balkana bile metom konfesionalizacije od strane institucija Svete Stolice i moćnih katoličkih redova koji su iste metode s većim uspjehom primjenjivali u drugim europskim zemljama. Iste su namjere ispoljavale i protestantske crkve u osmanskoj Ugarskoj, navodi autor, gdje su se tijekom 16. i 17. stoljeća razvijale luteranske, reformirane i unitarijanske organizacije koje su bile u stalnom kontaktu sa svojim „središnjicama“ u Njemačkoj, Švicarskoj i Nizozemskoj.

Iako je Osmansko Carstvo bilo islamska teokratska državna tvorevina, ono nije sprečavalo oblikovanje i djelovanje drugih religijskih denominacija, bilo katoličkih, bilo protestantskih, ali jest ometalo njihovu institucionalizaciju. Stoga se posebice katolička konfesionalizacija u osmanskim balkanskim pokrajinama širila sporo i nestabilno, za razliku od mnogo povoljnije situacije u drugim europskim regijama. U knjizi se obrađuju specifičnosti spomenutog procesa prikazivanjem pojedinih aspekata razvoja katoličkih zajednica na prostoru osmanske Bosne, Srbije i Albanije u 16. i 17. stoljeću. Tamošnja katolička konfesionalizacija većinom je bila istraživana kroz vizuru neke od kasnijih nacionalnih

historiografija na tim prostorima. Budući da na prostoru Osmanskog Carstva nije bilo izravnoga katoličkoga državno-političkog autoriteta, katolički trgovci su bili oni čimbenici koji su utjecali na oblikovanje katoličkih urbanih zajednica unutar Carstva, odnosno financirali su rad katoličkih ustanova. Zbog toga se autor uvelike posvećuje analizi odnosa trgovačkih i religijskih aktera na spomenutom području. Najveći utjecaj u spomenutim okvirima imali su trgovci Dubrovačke Republike, pa tako autor u dva poglavlja knjige opisuje njihov utjecaj na beogradske i novopazarske katoličke zajednice.

Knjiga je proizašla iz prijašnjih radova ovog autora koji su objavljivani na mađarskom, engleskom, talijanskom i njemačkom jeziku tijekom posljednjih dvanaest godina, a koje je autor za potrebe ovog izdanja preradio i upotpunio brojnim novim podacima i zaključcima. Pored „Uvoda“ (7-15. str.) u kojem autor predstavlja svoju metodologiju i opisuje društvenopolitički kontekst unutar kojega će obraditi spomenute teme, knjiga se sastoji od devet poglavlja u kojima se mikroanalitičkom metodom obrađuje otprije dobro dokumentirane povijesne procese i fenomene koji su se odvijali unutar balkanskih pokrajina Osmanskoga Carstva. U poglavlju „Bosanski franjevci između rimske centralizacije i balkanske konfesionalizacije“ (17-29. str.) opisuje se najvažnija katolička organizacija u jugoistočnoj Europi, Franjevačka provincija Bosna Srebrena, koja je tijekom 16. i 17. stoljeća pokazivala znakove snažnog otpora reformskim težnjama koje su projicirane iz rimske središnjice. Bosanska je franjevačka provincija bila gotovo autonomna u svojem djelovanju i pod presudnim utjecajem fratara, a ne biskupa, kao što je bio slučaj s drugim takvim institucijama. Otpor je proizlazio iz tradicionalnih separatističkih karakteristika koje su zadržali iz srednjeg vijeka,

te iz zapreka koje je nametala osmanska religijska politika. Stoga su se razvila vrlo specifična obilježja bosanskoga franjevačkog tipa konfesionalizacije. Autor ustvrđuje da je snažna vitalnost bosanskih franjevaca bilo ono što ih je održalo tijekom stoljeća tegobnog djelovanja.

Autor u poglavlju „Sveta Stolica i balkanske misije prije osnivanja Kongregacije za širenje vjere (1622.)“ (31-46. str.) opisuje utjecaj Vatikana na oblikovanje balkanskoga katoličanstva, ponajviše putem djelovanja rimske inkvizicije i njezina doprinosa djelovanju balkanskih misija s ciljem oblikovanja stabilnog upravljanja balkanskim ispostavama. Autor ustvrđuje da se Sveta Stolica vjerojatno na temelju iskustva s problemima koje su proživljavale dotadašnje balkanske misije odlučila za osnivanje posebne kongregacije za takve misije.

U poglavlju „Mletačka jugoistočna Europa i osmanska Ugarska“ (47-63. str.) autor opisuje još jednu silu koja je utjecala na balkanske katoličke vjernike putem balkanskih misija, iako je njihov odnos bio prožet nerazumijevanjem i neusklađenošću. Ta sila, Mletačka Republika, iako je bila najjača sila na Jadranu i jedna od najutjecajnijih na zapadnom dijelu Sredozemnog mora, nije uspijevala nametnuti svoj utjecaj u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka nimalo dalje od same njegove obale.

Autor u poglavljima „Borba za Beogradsku kapelu (1612.-1643.)“ (65-121. str.) i „Borba za novopazarsku kapelu (1627.-1630.)“ (123-134. str.) primjenjuje mikrohistorijsku metodu i iznosi golem broj podataka analizirajući spor Franjevačke provincije Bosne Srebrene, Dubrovačke Republike i Svete Stolice oko utjecaja na katoličke zajednice u osmanskim balkanskim pokrajinama – ovdje izričito na katoličke zajednice u Beogradu i Novom Pazaru. U tim dvama poglavljima opisuje se očita i nera-

skidiva veza između tamošnjih crkvenih ustanova i gospodarske djelatnosti trgovačkih mreža koje su postojale diljem osmanskog Balkana, imajući na umu posebice trgovačku mrežu Dubrovačke Republike. Trgovačka djelatnost imala je ogroman utjecaj na stabilnost katoličkih zajednica i njihov odnos s Rimom. Naime, biskupi imenovani u Beogradu i Novom Pazaru od strane rimske središnjice sukobili su se s lokalnim dubrovačkim i bosanskim franjevačkim predstavnicima oko nadzora nad kapelama u navedenim gradovima, pa su sukobljene strane u pomoć pozvale svoje zaštitnike, Dubrovačku Republiku i Svetu Stolicu. U Beogradu je sukob trajao najduže, čak trideset godina, tijekom kojih je tamošnja zajednica došla u opasnost da njihova vjerska aktivnost bude ukinuta od strane osmanskih vlasti. Radilo se, ustvari, ne samo o borbi za spomenute kapele, nego za čitave trgovačke postaje u tim gradovima, odnosno za njihove prihode. Autor zaključuje da su trgovci i njihove djelatnosti bili najvažniji čimbenik razvoja katoličkih zajednica na osmanskome Balkanu, te da se bilo kakvo istraživanje povijesti katoličkih ustanova unutar Osmanskog Carstva mora usredotočiti na analizu trgovačke djelatnosti.

U poglavlju „Katoličke misije i korijeni albanske izgradnje nacije početkom 17. stoljeća“ (135-156. str.) opisuje se uloga katoličkih misija u oblikovanju albanskog nacionalnog identiteta. Autor, naime, istražuje najmanje poznatu temu od svih dosad obrađenih, a to su albanski svećenici školovani u Rimu koji su kroz pastoralni rad i težnju za opismenjavanjem albanskoga stanovništva na području današnje Albanije potaknuli korijene albanskog nacionalizma, koji će nakon tih ranih poticaja svoj istinski razvitak doživjeti tek u 19. stoljeću.

U poglavlju „Srpska pravoslavna crkva i pokušaji ujedinjenja s Rimom u 17. stoljeću“ (157-168. str.) obrađuje se

tema prozelitskih tendencija Katoličke crkve naspram pravoslavnih vjernika u 16. i 17. stoljeću, koje su u konačnici bile bez ikakvih postignuća. Autor ustvrđuje da su se takvim katoličkim tendencijama odazvali tek pojedini marginalni predstavnici pravoslavnih zajednica na Balkanu, te da je interes Rima za takve napore uvijek bio slab i sporadičan. Za takve nakane Katoličke crkve autor zaključuje da su bile od posve sporedne važnosti u sklopu njezinih težnji za katoličkom konfesionalizacijom u jugoistočnoj Europi.

U poglavlju „Balkanske misije za pontifikata Inocenta XI. (1676.-1689.): od apogeja do propasti“ (169-182. str.) autor ustvrđuje da je katolička konfesionalizacija u jugoistočnoj Europi započela u ranom 17. stoljeću i da se zaustavila u 18. stoljeću, budući da je Dugi turski rat (1593.-1606.) imao razoran utjecaj na stabilnost katoličkih zajednica na Balkanu. Naime, tijekom habsburških osvajačkih prodora u balkanske pokrajine Osmanskog Carstva ratnom se djelovanju pridružilo kršćansko stanovništvo tih pokrajina, koje se zatim povuklo s habsburškim snagama ili je kasnije izbjeglo u strahu od odmazde. Time se, na primjer, katoličko stanovništvo osmanskih balkanskih provincija nakon spomenutih ratnih aktivnosti smanjilo s možda 300.000 tijekom 16. stoljeća na jedva 40.000 pripadnika sredinom 18. stoljeća. Autor zaključuje da je to bilo ravno katastrofi za katoličke misije na Balkanu.

U poglavlju „La Schiavona. Bosanska djevojka između katoličke hagiografije i balkanskoga ženskoga transvestizma“ (183-204. str.) autor ponovo i vrlo kvalitetno primjenjuje mikrohistorijsku metodu kako bi prikazao 17-stoljetni slučaj transvestizma bosanske djevojke Magdalene Pereš-Vuksanović, kroz čiju sudbinu tematizira narušavanje arhetipskih muško-ženskih odnosa, balkanski katolički ženski misticizam i balkanske

narodne tradicije. Autor zaključuje da se u slučaju spomenute djevojke radilo o virdžini (ili tobeliji), odnosno o ženi koja preuzima muški identitet. Međutim, u slučaju ovdje istraživane djevojke radilo se o osobi koja je svojevrijedno preuzela muški identitet, a ne – kao što to obično biva – na inzistiranje njezine zajednice. U najboljoj mikrohistorijskoj tradiciji, opisani slučaj pruža nam uvid u svijet bosanskih žena u ranome novom vijeku.

Na kraju knjige nalazi se „Rječnik osmanskih i južnoslavenskih izraza“ (205-206. str.), koji je neizostavna pomoć za sve one koji ne poznaju osmansku terminologiju i južnoslavenske jezike. Zatim se tu nalaze vrlo korisne „Karte“ (207-220. str.), „Bibliografija“ (221-258. str.) i „Indeks imena i mjesta“ (259-266. str.).

U svakom od navedenih poglavlja autor vrlo kvalitetno i uravnoteženo sintetizira dosadašnje spoznaje o različitim aspektima ove tematike, sabirući na jednome mjestu relevantne podatke iz vrlo opširne literature na brojnim jezicima. Zatim autor minuciozno obrađuje spomenutu tematiku, te donosi niz svježih i pronicljivih zaključaka o temama koje su dosad uglavnom bile dobro poznate u historiografiji. Na taj način ova knjiga upućenima u ovdje obrađene teme daje dobar poticaj za daljnja istraživanja, a svima drugima nudi argumentiran i odmjerjen pogled na složene religijske fenomene jugoistočne Europe pod osmanskom vlašću u 16. i 17. stoljeću.

Andelko Vlašić

Denis NJARI: *Popis katoličkog stanovništva u istočnoj Slavoniji 1767. godine / A kelet-szlavóniai katoli-*

kus lakosság 1767. évi összeírása (Osijek - Pečuh: Državni arhiv u Osijeku – Pečuški biskupijski arhiv, 2019). 1121 str. + 2 karte. ISBN 978-953-6446-75-9.

U izdanju Državnog arhiva u Osijeku i Biskupijskog arhiva Pečuške biskupije objavljen je 2019. *Popis katoličkog stanovništva u istočnoj Slavoniji 1767. godine*. Knjiga je nastala na temelju Sporazuma o suradnji, sklopljenog 2016. između Državnog arhiva u Osijeku i Pečuške biskupije. Ova je knjiga plod suradnje priređivača Denisa Njarija, profesora na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku, djelatnika Biskupijskog arhiva u Pečuhu Zoltána Damásdija i Zite Jukić, djelatnice u Državnom arhivu u Osijeku. Izdanje ove knjige arhivskog gradiva financijski su potpomogli Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Pečuška biskupija.

Ova je knjiga izdanje arhivskog gradiva koje se nalazi u Biskupijskom arhivu Pečuške biskupije u Pečuhu pod naslovom *Conscriptio Parochiarum et Animarum in iis contentarum, in Districtu Inferiori Slavoniae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis, tam in Statu Provinciali, quam Militari, peracta Anno Domini 1767.*

Knjiga se sastoji od „Riječi nakladnika“ ravnatelja Državnog arhiva u Osijeku dr. Dražena Kušena na hrvatskom (5-7) i mađarskom jeziku (9-11), uvodnog teksta („Popis katoličkog stanovništva u istočnoj Slavoniji 1767. godine“) priređivača Denisa Njarija na hrvatskom (13-46) i mađarskom jeziku (47-81), objavljenog arhivskog gradiva, koje čini glavninu knjige (83-1121), i na kraju su kao prilozi pridodane dvije karte Pečuške biskupije iz 18. stoljeća.

Na početku je Dražen Kušen u riječi nakladnika upoznao čitatelje sa suradnjom s Biskupijskim arhivom u Pečuhu.

Također, upoznaje čitatelje s osnovnim karakteristikama priređenog dokumenta, ali i s vrijednošću uvodne studije koju je priredio Denis Njari. Na kraju se autor teksta zahvaljuje priređivaču Denisu Njariju, naglašavajući vrijednost njegovog djela za povijest Slavonije u 18. stoljeću.

Denis Njari nastojao je prikazati društvene prilike u kojima su nastali popisi katoličkog stanovništva iz 1767. godine. Pišući uvodnu studiju uložio je veliki trud kako bi buduće korisnike ove knjige uputio u društvene prilike u kojima su nastali spomenuti popisi te ukazao na vrijednost i značenje popisa za demografsku povijest Slavonije. Pri tome je analizirao veličinu naselja, broj i udio naselja prema njihovoj veličini, prosječnu veličinu kućanstava, dobnu i spolnu strukturu stanovnika. Također, analizirao je broj stanovnika prema njihovom statusu u kućanstvu.

Međutim, autoru uvodne studije potkrale su se u tekstu određene pogreške. Prikazujući popise stanovnika nastale prije popisa iz 1767. netočno navodi da je nakon popisa Caraffine komisije iz 1702. sljedeći popis nastao djelovanjem Hamiltonove komisije (1736./37.). Pri tome taj popis naziva „drugim austrijskim popisom“, što je i neprecizno i netočno. Naime, korišteni pojam ne postoji, već se u historiografiji koristi pojam komorski popisi. Osim toga, nije mu poznato da postoji komorski popis slavonskog stanovništva, koji je Dvorska komora obavila nakon zaključenja Požarevačkog mira (od 1719. do 1722.). Također je prilikom obnove slavonskih županija (1745.) obavljen 1746. popis svih slavonskih vlastelinstava. Spomenuti popis poznat je istraživačima na temelju sumarnih podataka po naseljima i vlastelinstvima na području Virovitičke županije. Naime, sumarne podatke tog popisa za Virovitičku županiju objavio je Josip Bösendorfer još 1910. u svojim

Criticama iz slavonske povijesti. Mogu prihvatiti da autor uvodne studije ne zna za popis iz kraja drugog i prvih godina trećeg desetljeća 18. stoljeća, jer se taj popis rijetko spominje u historiografskim radovima, a autor uvodne studije još je na početku znanstvene karijere. Međutim, ne mogu prihvatiti da mu nije poznat popis iz vremena obnove slavonskih županija.

Autoru uvodne studije nisu poznati ni popisi slavonskih vlastelinstava nastali sredinom 18. stoljeća (od 1747. do 1751.), koji su trebali poslužiti za određivanje visine takse za uvođenje u posjed koju je kraljica Marija Terezija nametnula vlasnicima posjeda kako bi riješila problem manjka u državnoj blagajni. Također, mogu prihvatiti da on nije upoznat s tim popisima iz već navedenih razloga.

Kao što komorski popis iz 1736./37. naziva nepoznatim historiografskim terminom „drugi austrijski popis“, tako Karlov urbar naziva „Prvi slavonski urbar“. Smatram da u ovakvoj vrsti rada nije trebao koristiti nepoznate historiografske pojmove, nego uobičajene pojmove (komorski popis, Karlov urbar), poznate u dosadašnjoj historiografiji. Također, naveo je netočnu godinu proglašenja Karlovog urbara. Naime, urbar nije proglašen 1736., nego 1737. nakon završetka konferencije održane početkom svibnja, o čemu je pisao Slavko Gavriović prije gotovo tri desetljeća (1981.).

Autor uvodne studije usporedio popis iz 1767. s podacima komorskog popisa iz 1736./37. Pri tome je napravio nekoliko metodoloških pogrešaka. Primjerice, uspoređujući podatke o broju kućanstava iz 1736. i 1767., usporedio je i podatke za selo Novi Jankovci, koje je osnovano 1745., što znači da 1736. nije postojalo, pa nije trebalo biti u popisu. Doduše, sam autor uvodne studije navodi da je spomenuto selo „navodno osnovalo 30 katoličkih i 8 pravoslavnih obitelji iz Starih Jankova-

ca“, čime se samo po sebi nameće da nije trebalo uspoređivati podatke o broju kućanstava u spomenutom naselju iz 1736. i 1767. Autor je zanemario ili zaboravio da naselja koja nisu popisana 1736./37. nisu bila u Provincijalu, odnosno u sastavu vlastelinstava, već su bila u sastavu Slavonske vojne krajine, pa nisu ni mogla biti tada popisana jer se Hamiltonova komisija bavila naseljima, odnosno podanicima naseljenim u civilnoj Slavoniji, a ne naseljima u nadležnosti Dvorskog ratnog vijeća, odnosno u Slavonskoj vojnoj krajini. Isto tako, trebao je imati na umu da je područje nuštarskog vlastelinstva popisano 1737., a ne 1736., pa je pri usporedbi popisnih podataka iz 1767. za popisne podatke iz 1736. i 1737. trebalo koristiti vremensku odrednicu 1736./37. Također, zanemario je činjenicu da su 1736. u selu Kućancima popisana katolička i pravoslavna kućanstva, a 1767. samo katolička, pa je njegov zaključak o smanjenju broja kućanstava u odnosu na 1736. godinu netočan. Naime, u selu Kućanci većina kućanstava bila je pravoslavne vjere, pa je razumljiva velika razlika između broja kućanstava iz 1736. i 1767., što potvrđuje i podatak o broju stanovnika prema vjeroispovijesti u istome naselju 1828. godine. Priređivač je također usporedio broj katolika u naseljima 1767. i 1828. Pri tome je nastojao utvrditi promjenu broja katoličkih obitelji na istom području. U tekstu je naveo da se broj katolika u selu Čakovci povećao za 3981 %, odnosno s 12 na 479 katolika, što nije točno jer je njihov broj u spomenutom naselju povećan za 3575 %, odnosno s 12 na 429, što je u tablici 4. naveo i sam priređivač. U uvodnom tekstu prikazao je intenzitet upotrebe muških i ženskih imena s više od 50 nositelja. Pri tome priređivač donosi i tablicu s popisom muških i ženskih imena i učestalosti njihovog pojavljivanja u popisima. Međutim, podaci o učestalosti njihovog pojavljivanja, nažalost, nisu točni. Primjenjujući filtere u Excelu utvrdio sam da se i muška i ženska imena češće

spominju u ovim popisima nego što je to navedeno u uvodnoj studiji. Primjerice, Joannes se, prema uvodnoj studiji spominje 2106, a prema popisima 2143 puta, Antonius 1638, a zapravo 1676, Gregorius 303, a ustvari 307 puta itd. Isto se tako Maria spominje, prema uvodnoj studiji, 3635 puta, a prema popisu 3666 puta; Lucia 764, a zapravo 766 puta. Isto je tako analizirao dobnu strukturu stanovnika u popisima. Međutim, većina podataka u toj analizi također nisu točni. Samim time nisu točni ni udjeli pojedinih dobnih razreda.

Najveći dio knjige zauzima priređeni tekst popisa katoličkog stanovništva slavonskih župa Pečuške biskupije iz 1767. Radi se o tzv. „stanju duša“ (*status animarum*) slavonskih župa spomenute biskupije iz 1767. godine. Na početku, naglasio bih da su priređivač i njegovi suradnici (Zoltán Damásdi i Zita Jukić) uložili veliki trud u priređivanju ovog dokumenta važnog za demografsku povijest Slavonije u 18. stoljeću.

Na početku mogu konstatirati, na temelju priređivačevog uvodnog teksta, da se ne radi o popisu, nego o popisima. Naime, prema uvodnom tekstu, popis nije obavila jedna osoba ili jedna komisija koju je u Slavoniju poslao tadašnji pečuški biskup György Klimó, već je svaki župnik popisao stanovnike na području pod svojom jurisdikcijom. Iz toga proizlazi da se ne radi o popisu, nego o popisima (bez obzira na činjenicu da je pečuški biskup uveo sve popise u jednu knjigu), što se ne može zaključiti na temelju samog naslova knjige.

Glavna zamjerka ovako priređenoj knjizi je što priređivač nije napravio kritičko izdanje arhivskog gradiva, čime bi izbjegao mnoge nedoumice na koje će sigurno nailaziti budući korisnici knjige. Također, priređivač je trebao razriješiti brojne kratice koje su unosili popisivači u spomenute dokumente.

Prije iznošenja zamjerki na način priređivanja arhivskog gradiva u spomenutoj knjizi, upozorio bih da nisam imao priliku izvršiti uvid u originalni dokument kako bih provjerio pojedine sumnje u točnost transkripcije priređenog gradiva. Stoga ću u pojedinim slučajevima izraziti sumnju u točnost transkripcije, odnosno upozoriti da je priređivač trebao egdotičkim znakovima upozoriti korisnike na moguću netočnost transkripcije.

Priređivač je u uvodnom tekstu naveo da je svaki popis župe potpisao njezin tadašnji župnik, ali njihovi potpisi nisu transkribirani u ovoj knjizi, odnosno nema ih na kraju popisa pojedine župe. Pretpostavljam da na početku popisa župe postoji i naslov popisa, što ne mogu sa sigurnošću tvrditi jer nisam imao priliku izvršiti uvid u originalne popise. Međutim, ako postoje naslovi na početku svakog popisa, trebalo ih je navesti u priređenoj knjizi. To bi također omogućilo budućem korisniku utvrđivanje tadašnjeg opsega svake župe (s obzirom na to da su župe redovito obuhvaćale više od jednog naselja). Ovako to nije moguće bez uvida u kanonske vizitacije iz vremena nastanka popisa.

Analizirajući spomenutu knjigu pitao sam se je li priređivač prekontrolirao transkripciju, što je, ako nije, svakako trebao učiniti u suradnji s nekim stručnjakom za latinsku paleografiju. Na taj bi način sigurno ispravio mnoge nedostatke koje sam uočio prilikom analize ove knjige. Naime, priređivač je pri transkripciji teksta napravio nekoliko grešaka koje su nastale kao posljedica manjkavog poznavanja ranonovovjekovne latinske paleografije. Primjerice, učestalo je transkribirao ime *Matthaeus* kao *Matthaus*, iz čega proizlazi da nije prepoznao diftong *ae*. Isto tako, pojmove *coquus*, odnosno *coqua*, pročitao je kao *coguus* (str. 981), odnosno *cogua* (str. 344 i 345), što na latinskom jeziku ne znači ništa, odnosno

takve riječi ne postoje u tom jeziku. Pojmove *priviginus*, odnosno *privignus* pročitao je kao *frivignus* (str. 723), a jednom i kao *priviguns* (str. 137), odnosno *friviginus* (str. 722). Dok je ime *Matthaeus* i *Mathaeus* učestalo netočno prepisivao, navedene pojmove je samo jednom netočno prepisao, što ostavlja mogućnost da je u tim situacijama pojam nečitko napisan pa ga je bilo teško pročitati. Međutim, tada je trebalo upotrijebiti egdotički znak za nesigurno čitanje rukopisa (?), čime bi uputio korisnike na činjenicu da priređivač nije siguran u vlastito čitanje spomenutog teksta.

Također, na početku stupca u kojem je naveden ukupni broj krizmanih osoba priređivač je ispustio slovo *r* iz latinskog naziva za krizmanike pa je u knjizi netočno naveo *summa confirmando*, a ne *summa confirmandorum*, kako bi trebalo glasiti ime stupca u kojem su popisivači unosili broj krizmanih. Ovu pogrešku priređivač ponavlja u zaglavlju tablice na početku svake stranice, čime je počinjen veliki broj istovjetnih pogrešaka.

U knjizi postoje i pogreške kao što su, primjerice, *Abrahamus* (str. 504), *Fracisca* (str. 259), *Gaparus* (str. 131), *Ignatus* (str. 277) i *Mathius* (str. 284), koje su možda i greške popisivača, ali mogu biti i pogreške priređivača nastale prilikom prepisivanja. S obzirom na to da ove pogreške stvaraju nedoumicu kod korisnika, bilo bi dobro da je priređivač, priređujući kritičko izdanje, upotrijebio egdotički znak (!) ili (*sic*), što bi značilo da je takav zapis zaista naveden i u originalnom dokumentu. Isto tako, trebao je obilježiti spomenutim egdotičkim znakovima i zapise imena *Lovrentius*, *Markus* i *Marjanus*. Vrlo je upitan zapis imena stanovnika s dijakritičkim znakom (*Uršula*), pa je takav zapis također trebao obilježiti egdotičkim znakom (!) ili (*sic*).

Mogu razumjeti da je priređivač imao problema s čitanjem pojedinih poj-

movala, imena i drugih naziva u spomenutom dokumentima jer se pri priređivanju tog dokumenta nije mogao, s obzirom na njegovu strukturu, osloniti na njegov kontekst, odnosno sadržaj. Također, sigurno se susreo s više različitih rukopisa popisivača (župnika), pa mu je prilagodba na njihove rukopise vjerojatno bila prilično mukotrpna. Stoga je na početku rada trebao organizirati tim istraživača s kojim bi lakše obavio ovaj složeni posao, što je nažalost propustio učiniti. Na taj bi se način mogao i konzultirati s njima o načinu priređivanja spomenutog arhivskog gradiva, što je sigurno bilo potrebno, jer u našoj historiografiji do sada nije priređivan ni jedan takav popis.

Osim navedenih pogrešaka, u knjizi postoje i pogreške koje su vjerojatno nastale kao posljedica gubitka koncentracije prilikom prepisivanja dokumenta, odnosno zbog umora. Tako primjerice Mathias Retkovacz iz Tordinaca 1767. ima, prema tekstu knjige, 740 godina (str. 288), Helena Kovacevich iz Retkovaca 400 godina (str. 744), Antonius Czarich iz Vukovara 320 (str. 306), a Magdalena Radoisich iz Ivankova 300 (str. 761), što je gotovo sigurno pogrešno prepisano. Na takav zaključak upućuje i tekst uvodne studije u kojoj priređivač navodi da je najstarija osoba imala 120 godina, u što sumnja i sam autor studije. Ovakve pogreške mogle su se izbjeći kontrolom priređenog rukopisa, što očito priređivač nije učinio. Kontrolu je trebao napraviti u suradnji s nekoliko ljudi, kako bi se umanjile posljedice gubitka koncentracije, odnosno umora suradnika na ovom projektu.

U knjizi sam uočio i sitne pogreške koje su također mogle nastati kao posljedica gubitka koncentracije, odnosno umora priređivača. Primjerice, u popisu selu Tiborjanci zamijenjeno je ime i prezime nositelja kućanstva *Andreas Vidakovich* (str. 672), pa je ime zapisao pod prezime (*Familia*), a prezime pod ime

(*Personae per familias*). Kod članova kućanstva obitelji *Marcus Maticics* iz Kukujevaca (str. 196), *Joannes Perakovich* iz Satnice (str. 452), *Joannes Vickich* iz Valpova (str. 517-518), *Silvester Kellich* iz Ivankova (str. 777-778) i kod *Antonius*, *Catharina* i *Ursula Abrahamovich* iz Posavskih Podgajaca (str. 1046) nije navedena dob. U navedenim kućanstvima popisivači nisu naveli ni broj bračnih parova, članova kućanstva, odnosno duša, onih koji se mogu ispo-vijedati i krizmanih osoba. Pri tome u obitelji *Marcus Maticics* župnik nije naveo ni status članova kućanstva. Status u kućanstvu nije naveden ni kod *Georgius Bertich* iz Kukujevaca (str. 197), ali ni kod članova kućanstva *Josephus Stivics* iz Cerića (str. 367) i *Elias Bosnyak* iz Njemaca (str. 816-817). Moguće je da sam priređivač nije unio njihovu dob, odnosno status, ali je moguće i da popisivači u originalnim popisima u tim slučajevima nisu unijeli podatke o dobi i statusu. S obzirom na to da priređivač nije napravio kritičko izdanje, a nisam imao uvid u originalni dokument, ne mogu preciznije reći koji je uzrok manjkavosti u spomenutoj knjizi.

Isto su tako u knjizi višekratno dobi novorođenčadi netočno upisane u stupac za broj krizmanih osoba, a ne u stupac za napomene, u koji su uglavnom ubilježene. Moguće je naravno da su župnici pojedine podatke neprecizno unosili u pogrešne kategorije podataka, odnosno stupce, ali je tada priređivač trebao bilješkom upozoriti buduće korisnike na tu pogrešku.

Kod pojedinih članova kućanstva, mlađih od godine dana, popisivači su u stupcu za napomene navodili njihovu dob u danima, tjednima i mjesecima. Međutim, pri tome su latinske riječi za dan, tjedan i mjesec koristili u krivim brojevima (jednina i množina) i padežima. Priređivač je trebao takve slučajeve označiti egdotičkim znakom (!) ili (*sic*)

te time dati do znanja budućim korisnicima da se ne radi o njegovoj pogrešci pri transkribiranju. Također, mogao je u takvim slučajevima ispraviti pogrešku u samom popisu i staviti bilješku u kojoj bi naveo oblik koji su koristili pojedini popisivači.

U priređenom dokumentu postoje i zapisi koji će buduće korisnike dovoditi u nedoumicu, koje priređivač nije objasnio, a trebao je. Primjerice, župnik Ilača Andrija Maić (*Andreas Maich*) upisao je kod osobe *Petrus Balich* u njegov status (*status cuiuslibet*) broj četiri. Isto tako, kod velikog broja popisanih osoba (u čak 370 slučajeva) zabilježen je u stupcu status veći broj slova X. Iz priređene knjige nije jasno što predstavljaju spomenuta brojka, odnosno znak (X). Kako nisam imao uvid u originalne popise, ne mogu potvrditi istovjetnost priređene knjige i originala, već sam prinuđen vjerovati u njihovu istovjetnost. Priređivač nije pokušao objasniti značenje znaka X u popisu. Analizom popisa utvrdio sam da je većina osoba kod kojih je, u njihovom statusu, upisan znak X bila siročić, odnosno sirotica (u 319 slučajeva), a tek kod manjeg broja (u 9 slučajeva) bili su usvojeni, odnosno usvojene. Kod četiriju osoba uz latinsku riječ *privignus*, odnosno *privigna* upisana je i hrvatska riječ „posvojen“, odnosno „posvojena“. S druge strane, zanimljivo je da je kod samo jedne osobe ženskog spola (*Eva Furlich*) u njezin status upisana riječ *orphana*, odnosno sirotica. Vjerojatno je u popisima bilo znatno više siročadi obaju spolova, za koje popisivači nisu znali što bi upisali u njihov status, pa su upisali znak X, a priređivač nije znao što napisati kao objašnjenje. Župnik u Donjem Miholjcu, našički franjevac Ivan Pavlović (*Joannes Paulovich*), zabilježio je kod osobe *Petrus Simenich* u njegovom statusu samo slovo s. Kako priređivač nije napravio kritičko izdanje, nije objasnio značenje tog zapisa niti je pokušao

riješiti nedoumicu koja bi mogla nastati prilikom korištenja spomenute knjige.

U popisu pojedinih kućanstava popisivači nisu unijeli podatke o broju bračnih parova u kućanstvima bez bračnih parova. Isto tako, u pojedinim kućanstvima popisivači su očito netočno zabilježili broj bračnih parova ili članova kućanstva, odnosno duša (*anima*). Priređivač nije niti ispravio netočan podatak niti je u bilješci upozorio buduće korisnike da je podatak o broju bračnih parova i broju članova kućanstva netočan. Priređujući rukopis za objavu priređivač nije stavio nikakvu bilješku o kućanstvima u kojima nije bilo bračnih parova. Naravno, moguće je da ni popisivači nisu stavili nikakvu oznaku, u što nisam siguran jer nisam imao mogućnost uvida u originalne dokumente. Međutim, siguran sam da je priređivač trebao staviti bilješku u kojoj je trebao objasniti da u takvim kućanstvima nisu upisani nikakvi podaci o broju bračnih parova. Također, u popisima pojedinih kućanstava zamijenjeni su podaci o broju bračnih parova i ukućana (primjerice u naselju Koška). S obzirom na to da, kako sam već naveo, nisam imao uvid u originalno arhivsko gradivo, ne mogu reći radi li se o pogrešci samih popisivači/župnika ili o grešci prilikom transkribiranja.

Popisivači su uvijek kod posljednjeg člana kućanstva unosili podatke o broju bračnih parova, ukućana, osoba koje su mogle pristupiti ispovijedi i krizmanih osoba. Međutim, u pojedinim kućanstvima popisivači su unosili podatke o broju bračnih parova, članova kućanstva i osoba koje su mogle pristupiti ispovijedi unutar pojedinog kućanstva i kod posljednjeg ukućanina. Ni jedni ni drugi podaci ne odgovaraju stvarnom broju bračnih parova i članova kućanstva, ali zbroj tih podataka odgovara stvarnom stanju. Nije jasno zašto su popisivači u pojedinim kućanstvima odstupali od ustaljenog načina popisivanja. Isto tako,

u pojedinim slučajevima podaci o broju bračnih parova i ukućana nisu točni. Budući da priređivač nije napravio kritičko izdanje, nije nas naravno obavijestio o navedenim razlikama.

Na kraju mogu reći da bi bilo dobro da je priređivač izradio detaljniji sadržaj knjige. Naime, knjigu bi bilo lakše koristiti kad bi sva popisana naselja bila vidljiva u sadržaju. Nažalost, na ovaj način korisnik je prisiljen listati knjigu kako bi pronašao naselje koje mu je zanimljivo. Ako već nije napravio detaljniji sadržaj, trebao je barem napraviti kazalo geografskih pojmova, koje bi također korisnicima omogućilo pronalazak pojedinih naselja. Nažalost, priređivač nije napravio ni jedno ni drugo, čime je otežao korištenje ove knjige. Također, bilo bi dobro da je knjizi priložen i CD s knjigom u elektroničkom obliku, što bi budućim istraživačima omogućilo lakše korištenje knjige, odnosno buduće kvantitativne analize popisnih podataka.

Na kraju izrazit ću jednu, po meni, neugodnu, ali potrebnu dilemu. Naime, bilo bi zanimljivo znati što su radili recenzenti. Nevjerojatno je da su propustili tolike pogreške, odnosno činjenice koje će budućim korisnicima stvoriti više različitih problema prilikom analize podataka. Primjerice, mislim da je recenzentica Dubravka Božić-Bogović trebala upozoriti autora uvodne studije na postojanje komorskih popisa iz razdoblja od 1719. do 1722. te iz sredine 18. stoljeća. Stječe se dojam da su recenzenti samo napisali recenziju bez većeg uvida u sam tekst knjige ili da priređivač nije htio prihvatiti njihove sugestije. Nema nikakvih dokaza za ovu drugu pretpostavku, ali mislim da su recenzenti u tom slučaju trebali odbiti napisati recenziju. Jasno mi je da je analiza tako obimne knjige prilično naporna, ali recenzenti su mogli olakšati povjereni im posao primjenom Excela. Kvalitetnom analizom rukopisa izbjegle bi se brojne pogreške i nedoumice, a priređi-

vačev veliki trud dobio bi na još većoj vrijednosti.

Unatoč izloženim nedostacima ove knjige, moram istaći da priređivaču treba odati priznanje i pohvalu što se sam odvažio upustiti u ovako velik poduhvat. Nadam se da priređivač neće moj tekst doživjeti kao preostru kritiku, jer bih želio da je shvati kao dobronamjerne upute za buduće aktivnosti pri objavljivanju takvog ili sličnog arhivskog gradiva. Pri tome je odradio ogroman posao koji će budućim istraživačima omogućiti, bez obzira na manjkavosti, stjecanje novih spoznaja iz demografske povijesti Slavonije jer je ova knjiga u svakom slučaju vrlo značajan doprinos razvoju demografske povijesti Slavonije, naročito istočnog dijela regije 1767. godine.

Milan Vrbanus

Dinko ČUTURA: *Stjepan Sarkotić – posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine* (Zagreb: AGM, 2019). 491 str. ISBN 978-953-174-510-9.

Izdavačka kuća AGM objavila je 2019. knjigu *Stjepan Sarkotić – posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine* čiji je autor Dinko Čutura. Ova knjiga je rezultat autorovog kontinuiranog interesa za Stjepana Sarkotića, ali i za vojnu povijest Hrvata tijekom Prvoga svjetskog rata. Dokaz tog interesa su njegov magistarski rad *Hrvatske postrojbe u Prvom svjetskom ratu i vojni raspad Austro-Ugarske* (iz 2003.), doktorski rad *Stjepan Sarkotić časnik, strateg i političar* (iz 2012.) te nekoliko članaka objavljenih u različitim zbornicima radova i časopisima.

Osim Prvog svjetskog rata, predmet autorovog dosadašnjeg znanstvenog in-

teresa je i Domovinski rat, u kojem je i sam sudjelovao. On je ujedno od 1999. do 2012. bio ravnatelj Hrvatskog vojnog muzeja, a od 2017. nalazi se na čelu Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu.

Autor u sklopu deset poglavlja ove knjige nudi zaokruženi prikaz Sarkotićeva djelovanja na vojnom i političkom polju Austro-Ugarske do njezinog raspada 1918., ali i nakon tog raspada, kao političkog emigranta u Austriji do 1939. godine. Pri tome nam prikazuje funkcioniranje Sarkotića kao djelatnog visokog austrougarskog časnika, vojnog pisca, stratega, zapovjednika na bojnopolju, administratora. Ujedno nam ga prikazuje i kao osobu koja je promišljala političku poziciju i položaj Hrvata u Austro-Ugarskoj i međuratnoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), tj. Kraljevini Jugoslaviji.

Nakon kratkog prikaza vlastita interesa za hrvatsku vojnu povijest i Sarkotića, u "Uvodu" (7-10), autor u tri potpoglavlja opisuje pozadinu svojeg istraživanja i rada glede literature i izvora o Sarkotiću. Mogućnosti korištenja dosadašnje strane i domaće literature o Sarkotiću, Prvom svjetskom ratu, Austro-Ugarskoj, Bosni i Hercegovini za potrebe vlastite teme autor razmatra u prvom ("Metode, istraživanja, izvori i literatura", 11-24) i drugom ("Literatura jugoslavenskih i hrvatskih povjesničara", 25-33) potpoglavlju. U sklopu trećeg potpoglavlja ("Arhivsko gradivo", 34-35) autor nas upoznaje s gradivom iz domaćih i stranih arhiva koje je koristio za pisanje o Sarkotiću.

Osnovni biografski podaci o obitelji, školovanju i vojnoj službi Sarkotića opisuju se u prvom poglavlju "Kratka biografija Stjepana Sarkotića" (36-45). Pri tome je naglasak stavljen na opis njegove vojne karijere u austrougarskoj vojsci do izbivanja i tijekom Prvoga svjetskog rata. Isto tako se uz pomoć službene austro-

ugarske dokumentacije (kvalifikacijske liste) opisuje prijeratno i ratno držanje Sarkotića kao djelatnog časnika.

Sarkotićevo prijeratno viđenje mogućih oblika i tijeka eventualnog rata Austro-Ugarske s Italijom (Južni Tiro) te Rusijom opisuje se u drugom poglavlju ("Sarkotićeve studije", 46-84). To se čini temeljem autorovog opisa sadržaja dviju do sada neobjavljenih Sarkotićevih studija (iz 1909. i 1910.) o ratu s Italijom te jedne studije (iz 1909.) o ratu s Rusijom. Sarkotićevo viđenje mogućeg rata s Italijom u Južnom Tirolu autor knjige dodatno proučava kroz opis i usporedbu sa sličnim sadržajem četiriju prijeratnih studija čiji je autor bio načelnik austrougarskog glavnog stožera Conrad von Hötzendorf. Pri tome autor kroz opis tijeka ratnih operacija Austro-Ugarske i Italije u Južnom Tirolu od 1915. do 1918. pokazuje u kolikoj su se mjeri ostvarila predviđanja Sarkotića i von Hötzendorfa za to bojište. Istovremeno, u ovom poglavlju nema sličnog opisa tijeka ratnih operacija na Istočnom bojištu u smislu provjere ostvarenja predviđanja Sarkotića iz 1909. za to bojište.

Opis ratnog razdoblja Sarkotićeva života tijekom Prvoga svjetskog rata počinje s trećim poglavljem "Sarkotićevo sudjelovanje u ratu i njegove zasluge" (85-103). U njemu se temeljem zapisa iz Sarkotićeva dnevnika opisuje njegov udio u prvom i drugom austrougarskom napadu na Srbiju tijekom ratne 1914. godine. Ističe se njegovo tadašnje uspješno zapovijedanje domaćom 42. domobranskom divizijom, koja se sastojala od pukovnija hrvatsko-slavonskog domobranstva. Isto tako se navodi njegovo viđenje razloga neuspjeha prve austrougarske ofenzive na Srbiju 1914. godine.

Dolazak Sarkotića na nova visoka mjesta u austrougarskoj vojnoj i civilnoj upravi od kraja 1914. te njegov rad na tim mjestima tijekom Prvoga svjetskog

rata predmet je idućih pet poglavlja knjige. Okolnosti izbora Sarkotića za kratkotrajnog austrougarskog okupacijskog guvernera u zauzetim djelovima Srbije 1914. opisuje se u najkraćem, četvrtom poglavlju "Guverner u Srbiji" (104-110).

Imenovanje i početni rad Sarkotića na novoj visokoj dužnosti od 1915. opisuje se u petom poglavlju "Zemaljski poglavar u BiH i zapovjedni general u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji" (111-182). Autor to čini u obliku svojevrsnog trokoraka. Želeći dočarati situaciju koju je Sarkotić zatekao u BiH, autor najprije opisuje tamošnji ustroj austrougarske uprave od 1878. te promjene (političke, administrativne, socijalne) koje je ona donijela BiH. Isto tako, opisuje i prijeratno držanje hrvatskog, srpskog i muslimanskog stanovništva u BiH prema Austro-Ugarskoj. Ujedno opisuje i početke njihovog političkog organiziranja u BiH kroz političke stranke i zasebni sabor. Drugi korak čini opis imenovanja Sarkotića na navedenu novu dužnost te njegovih prvih poteza u BiH 1915. godine. Među tim potezima ističu se kadrovske promjene u tamošnjoj austrougarskoj upravi, promemorija o pitanju raspuštanja zasebnog bosanskohercegovačkog sabora te mjere za obranu BiH u slučaju napada srbijanske vojske. U pogledu tih poteza navode se i kontakti, savjetovanja Sarkotića s njegovim nadređenima iz austrougarskog zajedničkog ministarstva financija te austrougarske vojske. Treći korak čini opis udjela Sarkotića i snaga pod njegovim zapovjedništvom u uspješnom napadu Centralnih sila krajem 1915. i početkom 1916. na Srbiju i Crnu Goru.

Briga Sarkotića za sigurnosne, gospodarske i političke prilike u BiH tijekom ratnih 1916. i 1917. opisuje se u šestom poglavlju "Promjene u 1916. i 1917. godini" (183-216). Glede sigurnosnih prilika, ta se briga pokazuje kroz Sarkotićeve prijedloge nadređenima za poboljšanje sigurnosnog aparata u BiH. Slična briga

se pokazuje i kroz njegove postupke i mišljenja o prijeratnoj te ratnoj srpskoj/srbijanskoj ugrozi austrougarske vlasti u BiH, iskazana u tzv. Banjalučkom procesu (1915.-1917.). Briga za navedene prilike pokazuje se i kroz opis neslaganja Sarkotića s nadređenim mu vojnim i civilnim strukturama oko kadrovskih, gospodarskih (željeznica, rudnici) i političkih (nacrt izbornog zakona) pitanja u BiH.

Temeljni su predmet interesa sedmog poglavlja "Završna godina rata" (217-256) razmišljanja Sarkotića i drugih važnih osoba i faktora u Austro-Ugarskoj o rješenju južnoslavenskog pitanja. Autor ta razmišljanja prikazuje kroz opis doticaja i sastanaka Sarkotića na tu temu tijekom 1918. s carem Karlom I. (IV.), ali i nizom važnih tadašnjih austrijskih i ugarskih političara, vojnih dužnosnika. Izvan okvira tog interesa u ovom poglavlju je opis uloge Sarkotića u gušenju pobune austrougarskih mornara u Boki kotorskoj početkom 1918. godine.

Slabljenje i kraj austrougarske vlasti u BiH krajem 1918. te odlazak Sarkotića iz Sarajeva opisuje se u osmom poglavlju "Posljednji dani Monarhije" (257-274).

Ratno razdoblje Sarkotićeva života na poseban način obuhvaća i deveto poglavlje "Sarkotićeva ratna korespondencija" (275-313). U njemu se opisuje sadržaj pisama koje je Sarkotić tijekom Prvoga svjetskog rata izmjenjivao s višim i nižim austrougarskim časnicima. S nekima od njih vezalo ga je prijateljstvo i zajednička vojna služba, a ostali su mu bili nadređeni ili podređeni. Budući da ta pisma nisu bila podložna cenzuri, ona sadrže zanimljive informacije i vijesti o zbivanjima na bojištima (Balkansko, Istočno, Talijansko), ali i u unutrašnjosti Austro-Ugarske (npr. dubrovačko područje). Pri tome se u njima glede vojnih zbivanja posebna pažnja posvećuje vije-

stima o 42. domobranskoj diviziji, kojom je Sarkotić zapovijedao ratne 1914. godine.

Međuratno djelovanje Sarkotića u Austriji do njegove smrti 1939. opisuje se u desetom poglavlju "Sarkotićeva djelatnost u emigraciji" (314-386). S jedne strane, opisuje se njegovo političko djelovanje kroz u Beču osnovanu organizaciju Hrvatskog komiteta. S druge strane, opisuje se njegova djelatnost kao pisca u stranom (prvenstveno bečkom) tisku do 1929. u obliku članaka o stanju u Kraljevini SHS / Kraljevini Jugoslaviji, o važnim Hrvatima, te prikaza pojedinih knjiga vojne i političke tematike. Pri tome autor skreće pažnju i na sadržaj nekoliko Sarkotićevih međuratnih tekstova za koje ne zna gdje su objavljeni. Kao odraz tih aktivnosti Sarkotića opisuju se i jugoslavenske reakcije na njih u obliku medijskih i fizičkih (pokušaji atentata) napada na njega i bliske mu suradnike. Završno se u ovom poglavlju navodi Sarkotićeva oporuka te opis njegova pogreba u Beču 1939. godine.

Nakon "Zaključka" (387-392), opisa kratica (393) te korištenih izvora i literature (394-404) slijedi u knjizi nekoliko priloga. Najveći prilog čine "Dodatci" (405-464), gdje su u cijelosti prikazani neki od u knjizi spomenutih važnih Sarkotićevih dokumenata (pisma, izvještaji) iz vremena Prvoga svjetskog rata. Pri tome se radi o prijevodu tih dokumenata s njemačkog na hrvatski jezik. Manje priloge čine prikazi matičnih knjiga, a pogotovo fotografije Sarkotića (465-477) iz vremena prije i tijekom Prvoga svjetskoga rata iz zbirki domaćih i stranih ustanova te pojedinaca. U knjizi se nalaze i dvije karte (478-479) s prikazom rasporeda austrougarskih i srbijanskih snaga u Srbiji u kolovozu i rujnu 1914. godine. Na kraju knjige nalaze se kazalo imena (480-489) i životopis njezina autora (490-491).

Premda autor u ovoj knjizi pokazuje određenu sklonost prema Sarkotiću, to ne znači da je ona napisana u navijačkom, propagandnom obliku. Njen autor nas na objektivan način upoznaje sa životom, djelovanjem i mišljenjima Sarkotića kao visokog austrougarskog časnika, za kojega dosadašnja hrvatska historiografija nije pokazala veliki interes. Vrijednost ove knjige je i u tome što se kroz opis Sarkotićeva djelovanja nudi i bogat prikaz okolnosti, događaja i osoba koje su obilježile prijeratna i ratna zbivanja u BiH kao dijelu Austro-Ugarske. Isto tako, u njoj se nudi i prikaz ratnog sudjelovanja Hrvata u austrougarskoj vojsci pod Sarkotićem i šire od toga od 1914. do 1918. godine. Na taj način ova knjiga može biti poticaj za istraživanje drugih do sada zanemarenih osoba i segmenata hrvatskog sudjelovanja u Prvom svjetskom ratu.

Domagoj Đerek

Dubravka ZIMA: *Praksa svijeta. Biografija Ivane Brlić-Mažuranić* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2019). 415 str. ISBN 978-953-355-336-8.

Razdoblje druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća obilježeno je nizom dinamičnih događanja, kako u svjetskom, tako i u hrvatskom kontekstu. Od liberalnih reformi (školstva, sudstva i dr.), naleta optimizma oko 1900. godine, vjere u industrijski i duhovni napredak, preko izbijanja Prvoga svjetskog rata i niza lokalnih poslijeratnih sukoba i revolucija, velike ekonomske krize, do Drugog svjetskog rata, kada je ponovno iskopana „bezdana jama nehumanosti“ (Ian Kershaw, *Do pakla i nazad. Europa 1914.-1949.*, Fraktura, Zagreb, 375). Djelujući u ovom razdoblju, brojni su

ga političari, književnici, znanstvenici i revolucionari uvelike obilježili. Stoga, iščitavajući njihove biografije, poput one Winstona Churchilla ili pak skupne biografije međuratnih filozofa koje je objedinio Wolfram Eilenberger u knjizi *Doba čarobnjaka*, dobivamo uvid u duh jednog vremena koje je obilježilo nadolazeća desetljeća.

U navedenim dinamičnim okvirima i autorica Dubravka Zima predstavlja privatnu i javnu sferu jedne od naših najpoznatijih književnica, Ivane Brlić-Mažuranić, u biografiji pod nazivom *Praksa svijeta*. Drugim riječima, Ivana Brlić-Mažuranić djeluje u historiografski iznimno polivalentnom razdoblju (str. 13) u kojem su, da parafraziramo njemačkog povjesničara Phillipa Bloma, poraženi potomci vitezova, a na njihovo mjesto došla je *modernost*. Upravo zahvaljujući dinamičnosti navedenog razdoblja, kao i iznimno aktivnom životu ove književnice, studija Dubravke Zime predstavlja zanimljiv prikaz različitih društveno-političkih aspekata. U tim je okvirima autorica, između ostaloga, rekonstruirala žensku mikropovijest, povijest svakodnevice te kulturnu povijest djevojaštva. Na tragu ovoga možemo ustvrditi kako se ovdje ne radi isključivo o biografiji jedne književnice, nego ujedno i o prikazu cijelog niza društvenih elemenata. Naime, upravo je i jedna od teza ove knjige da se iz života Ivane Brlić-Mažuranić može rekonstruirati niz ženskih, građanskih povijesno-kulturnih praksi, povezanih s brakom, majčinstvom, ali i svakodnevnom životom građanske obiteljske klase (str. 100). Štoviše, na temelju Ivaninog života, kako je to pokazala Zima, mogu se iščitati različite političke prakse koje su obilježile ovo razdoblje, od protumađaronskih demonstracije krajem 19. stoljeća, preko atentata na bana Slavka Cuvaja (1912.) i Prvog svjetskog rata, kao i do poslijeratnih revolucija i odbacivanja konvencije u međuratnom razdo-

blju te konačno do kraja 1930-ih godina, kada Ivana Brlić-Mažuranić u sanatoriju u Zagrebu izvršava samoubojstvo. S obzirom na navedeno, čini se nemoguće da jedan prikaz obuhvati sve aspekte ove knjige, pa ćemo se ovdje, uz prikaz njezinih društvenih praksi u okvirima tadašnjeg građanskog društva, zadržati na dvama aspektima koji pokazuju svu kompleksnost lika Ivane Brlić-Mažuranić, a koji nadilaze definirane okvire priznate književnice. Prvi se aspekt odnosi na njezino shvaćanje rodne uloge u vremenima, kako to Zima navodi, koja nisu baš bila naklonjena ženama. Drugi se aspekt nadovezuje na ovaj, a tiče se njezinih političkih stajališta i uvjerenja.

U Predgovoru Dubravka Zima vrlo jasno definira istraživačku potrebu ove biografije, navodeći da je, unatoč tomu što je Ivana Brlić-Mažuranić do sada već uvelike kanonizirana, nedostajala njezina kritička biografija. Stoga autorica ističe da ova knjiga nastoji popuniti tu prazninu te razumjeti i artikulirati socijalni i povijesni okoliš autoričina života (str. 10). Kao istraživački izazov Zima navodi interpretaciju Ivaninog prihvatanja klasnih i reprezentacijskih očekivanja devetnaestostoljetnih klasnih i privatnih rodničkih politika, koje i danas čine interes književne i feminističke kritike (str. 8). Zbog vjerojatno pomalo neobičnog naslova, *Praksa svijeta*, Zima u Predgovoru objašnjava kako se navedena sintagma odnosi na Ivanino javno djelovanje unatoč restriktivnim odrednicama klasno-rodničkih politika u vremenu njezina odrastanja. Ipak praksa svijeta koju je za sebe Ivana „osvojila bila je šira od predviđene, ali do kraja života omeđena granicama što ih je oblikovalo 19. stoljeće“ (str. 8).

Rekonstrukcija života Ivane Brlić-Mažuranić, a time i cijelog jednog razdoblja, nastala je najvećim dijelom na temelju epistolarnog medija, tj. privatnih pisama koje je Ivana Brlić-Mažuranić ti-

jekom godina pisala članovima svoje uže obitelji, prije svega majci, ocu, suprugu, kćerima te braći i sestri. Upravo ova pisma omogućuju stvaranje ranije spomenutog balansa između prikaza privatnog i javnog djelovanja. Ona nam ujedno i omogućuju kreiranje jasne slike Ivane Brlić-Mažuranić, kao i stvaranje kritičkog odmaka, koji nadilazi isključivo njezino književno djelovanje. Vrlo je važno istaknuti ono što i autorica posebno naglašava, a to je da korespondencija predstavlja pomoćno sredstvo, a ne i predmet analize (str. 101).

U uvodnim poglavljima Zima predstavlja presjek razdoblja u kojem je književnica radila i živjela, kao i njezin klasni te rodni položaj unutar još uvijek izrazito tradicionalnog društva, u kojemu je prevladavalo esencijalističko poimanje žene. Također, ovdje autorica prezentira i obiteljske korijene, tj. stablo obitelji Mažuranić, i to kroz djelovanje trojice braće (Ivan je bio književnik i političar, Matija putopisac, a Antun Mažuranić jezikoslovac i leksikograf). Njezin otac Vladimir bio je unuk hrvatskog bana Ivana Mažuranića, koji je 1873. godine stupio na dužnost te, u skladu s tadašnjim europskim kretanjima, reformirao veliki broj društvenih struktura (zdravstvo, školstvo, sudstvo...). Obitelj se nakon niza preseljenja, koja su bila uvjetovana Vladimirovim poslovima, 1882. godine naselila u Zagrebu, u kojemu će Ivana živjeti sve do udaje za tada 30-godišnjeg slavonskobrodskog političara i odvjetnika Vatroslava Brlića (1862.-1923.).

U ovom dijelu knjige Zima pristupa analizi predadolescentnog i adolescentskog razdoblja Ivaninog života, koji provodi u Zagrebu, i to u vrijeme kada stasa zagrebačka građanska klasa, osobito njezina privreda elita. Odrastala je uz majku Henriettu, koja je predstavljala ključnu figuru u ondašnjim okvirima institucionaliziranog odgoja. Ivana je bila jedno od četvero djece, uz sestru Alku te

braću Božidara i Želimira. Iz Ivaninog dnevnika, koji je poslužio za navedenu rekonstrukciju, saznajemo informacije vezane uz adolescentsku svakodnevicu, koja je ispunjena glazbom, odlascima na plesove, kazalištem i operom, ali i druženjem s tadašnjom društvenom elitom, poput Franje Švrljuga, Eugena Malinovića, Milana Ambruša i dr. Pri analizi navedenog Zima se oslanja na povjesničarku Iskru Iveljić, koja zadnja dva desetljeća 19. stoljeća predstavlja kao vrijeme u kojemu hrvatska društvena grupa adolescenata postaje vidljivom i u kojemu se počinje percipirati kao različiva životna faza koja je povezana i s klasnim statusom (str. 83). Posebno su zanimljivi dnevnički zapisi u pismima u kojima se očituje Ivanina adolescentska pozicija, a u kojima se manifestiraju fluidnost slike o sebi, promjene raspoloženja, kao i pitanja vezana uz probleme rodnog identiteta (str. 85). U ovim različitim praskama koje Ivane obavlja, poput bicikliranja, tenisa, primanja i zabava u salonima, preko odgajanja djece, iščitavamo podatke vezane uz kulturu stanovanja, odijevanja, ali i odnosa prema kućnim ljubimcima (str. 42). Također tijekom ovog razdoblja Ivana s 11 godina završava i svoje formalno obrazovanje, petim razredom Više djevojačke škole u Zagrebu (str. 46).

Prekretnicu u Ivaninom životu čini udaja za Vatroslava Brlića (1892.), nakon čega se preselila u tadašnji Brod na Savi. Ovo Zimi omogućuje da Ivanin brak postavi u širu sliku društvene percepcije braka. Oslanjajući se i u ovom slučaju na Iskru Iveljić, autorica navodi podatke vezane uz prosječnu dob stupanja u brak, kao i činjenicu da je tada vladala slaba klasna bračna pokretljivost. Drugim riječima, u bračnim politikama zagrebačkog građanstva u prvom su planu bili naglašeni poslovno-ekonomski interesi.

Analizirajući Ivanin brak i njezine dužnosti, Dubravka Zima i ovdje zapravo razvija širi narativ vezan uz žensku po-

vijest svakodnevice u građanskoj klasi, koja se, između ostaloga, odnosi na teme poput poroda, trudnoća, kulture smrti, obrazovanja i odgoja, ali i na odjevne prakse, prehranu i sl. Svakodnevica nakon preseljenja u Brod ispunjena je šetnjama, vikendima u obiteljskom ljetnikovcu, skupljanju biljaka za herbarij i sl. (str. 300). U okviru navedenog, ovaj je dio knjige više usmjeren na prikazivanje Ivanine privatne sfere, pa tako Zima analizira majčinstvo, bračne dužnosti, kao i gospodarske i svakodnevnne kulturno-povijesne prakse, koje nadilaze brodski prostor jer je zahvaljujući kontaktima s obitelji u Zagrebu književnica itekako upoznata s događanjima na državnoj razini. Ubrzo nakon udaje Ivana 1893. godine prvi put rađa, i to kćer Nadu. Do 1917. godine Ivana će roditi još šestoro djece, među kojima su i najmlađa Nedjeljka te sin Vladimir, koji je koji je umro nakon svega nekoliko mjeseci.

Iako je bila okupirana različitim obiteljskim obvezama, u kojima joj je pomagala i služinčad, Ivana je razvila bogati društveni život u Brodu na Savi. Naime, ovdje se susretala s nizom istaknutih pojedinaca, poput biskupa Strossmayjera, književnika Eugena Kumičića, povjesničara Tadije Smičiklase i dr. Dolaskom u Brod intenziviralo se i njezino književno stvaralaštvo, započeto 1900. godine objavljivanjem članka u *Narodnim novinama*, a koji je potpisala inicijalom M. Godine 1905. objavila je knjigu dječjih pjesma *Škola i praznici*, ali tek objavom *Čudnovatih zgoda šegrta Hlapića* (1912.) odnosno *Priča iz davnina* (1916.) dolazi do zapaženijeg uspjeha. Ipak, u njoj se, pod okriljem devetnaestostoljetne prakse unutar koje je žena *Druga*, javlja raskorak između njezine „ženske dužnosti“ i njezine želje za pisanjem (str. 250-251). Kada se govori o položaju žena u društvu krajem 19. stoljeća, tada ga ništa bolje ne ocrtava od Ivaninog dnevničkom zapisa u

kojemu izražava apsolutni ushit kada je u školi učitelj kao jedan od zadataka pred njih postavio i onaj da sami napišu jednu „raširenu prostu rečenicu“. Ona u svojim dnevničkim zapisima ističe zapanjenost dozvolom da sama, vlastitom snagom stvori primjer rečenice, navodeći kako je u tom trenutku osjetila nešto kao slobodu, ponešto maglovitu, ali ipak neograničenu (str. 48). Iako od sredine 19. stoljeća jačaju ženski pokreti, kako oni sufražetski, tako i oni u socijalističkim okvirima, Ivana je usprkos tomu ostala vjerna prihvaćanju rodno uvjetovanih reprezentacijskih očekivanja. U tom smislu ona nikada nije preispitivala svoj rodni položaj (str. 370).

U ovom kontekstu autorica uočava određenu diskrepanciju između književničinog djelovanja i stava prema položaju žena u društvu. Naime, prema shvaćanjima Ivane Brlić-Mažuranić, žena uvijek prednost treba davati svojim dužnostima, pa je tako navodila kako je kod nje književnost stvar slučajnosti „kao lov i bicikliranje“, dok je pak odgoj djece bio njezino životno djelo (str. 346). Ovomu Zima suprotstavlja Ivanin ushit koji se očituje u jednom od pisama, a u kojima je vidljiv njezin ponos zbog honorara koji je primila za svoj književni rad. Također, istovremeno je kritizirala ženske ambicije bavljenja umnim radom (370) te isticala kako se spisateljstvo ne slaže s dužnostima žene (369), navodeći kako je ona „najprije mama, a tek onda čovjek“ (str. 161). S druge strane, i ona sama tijekom 1920-ih bila je aktivna u spisateljskom smislu, pogotovo nakon muževe smrti, kada je uspjela objaviti još tri knjige, dok se nakon 1925. godine intenzivno s tekstovima pojavljivala u periodici (316).

Određeni odmak koji je imala prema položaju žene u društvu, tj. nesklopnost njegovoj problematizaciji, koji je nakon 1920. godine bio izrazito raširen u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a

potom i u Kraljevini Jugoslaviji, isto tako iznenađuje i u smislu da je upravo njezin spol bio predmet rasprava tijekom njezinog primanja u *Jugoslavensku akademiju znanosti u umjetnosti* (JAZU), gdje je nakon nekoliko odbijanja, za razliku od PEN kluba, čijom je članicom postala 1929., primljena kao dopisna članica 1937. godine. Drugi primjer njezinog odmaka prema ženskom organiziranom javnom djelovanju vidljiv je u pismima iz Ženeve (1930.), tijekom zasjedanja Lige naroda, a u kojima negativno apostrofira feminizam kao „suvišan“, dok se na govore pojedinih žena referira kao na *feministička umješavanja*, predstavljajući ih kao glumljenje, a ne govorništvo (str. 371). Ipak, određeni zaokret u ovom kontekstu zamjetan je 1932., kada Ivana Brlić-Mažuranić prisustvuje Konferenciji za razoružavanje u Ženevi, na kojoj su žene iz svih dijelova svijeta donijele potpise kojima zahtijevaju agilniju politiku u pogledu razoružavanja. Usljed impozantnog prizora u kojemu žene nose kutije s tisućama prikupljenih potpisa, o čemu su slavodobitno izvještavali i jugoslavenski ženski časopisi, Ivana donekle redefinira svoj stavi, pa tako ističe: „taj cijeli pokret žena, kojemu sam tako intransigentan stav suprotstavljala, počeo mi se na koncu konca svojom ustrajnošću imponirati“ (str. 372). Ipak, Ivana je i dalje zadržala reducirajući stav o tome da je ženski djelokrug zadan i ga nije moguće problematizirati, kao niti pregovarati ili utjecati na odrednice toga djelokruga (str. 373). Drugim riječima, „dužnost je ženska“ (str. 373). Stoga ne iznenađuje činjenica koju Zima ističe, a to je da se Ivana zapravo susterzala od pisanja, posebno u adolescentskoj fazi, što predstavlja refleks patrijarhalnog odgoja, kao i psiholoških i društvenih zabrana vezanih uz ženski kreativni rad (str. 48).

Unatoč ovomu, Ivana je itekako izmicala okvirima *drugosti*, kao i rodnim tradicionalnim obrascima, koje je, pa-

radoksalno, istovremeno zastupala. Koristeći teorijske okvire Melanije Belaj, koja je istraživala obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo iz rodne perspektive tijekom prve polovice 20. stoljeća, Zima predstavlja kako Ivana nakon muževe smrti i potrebe za brigom o gospodarstvu, iz jedne pasivne uloge, uvjetovane rodnom pripadnošću, sada postaje subjekt koji upravlja i gospodari obiteljskim nekretninama, održava i iznajmljuje prostore, te čak 1924. stječe i dozvolu za obavljanje gostioničarskog posla (str. 298).

Pitanje Ivaninog odnosa prema potrebi sudjelovanja žena u javnom životu otvara i novo pitanje, a tiče se njezinog političkog opredjeljenja, i to u vremenu kada ženama nije bilo dopušteno politički djelovati. Unatoč tomu, Ivana Brlić-Mažuranić već u svojim ranim dnevničkim zapisima otkriva zaokupljenost pitanjima nacije i nacionalnog (str. 75), tj. istim onim pitanjima koja su zaokupljala hrvatske političare u okvirima Austro-Ugarske Monarhije. Jasnu nacionalnu poziciju pokazuje i pri kritici bana Khuen-Héderváryja, koji, prema njoj, a u skladu s tadašnjim općim stavom hrvatskih političara, provodi mađaronsku politiku. Na tom tragu u njoj se javlja osjećaj ljubavi prema hrvatstvu. Međutim, ovo se nikako ne smije promatrati bez povezivanja s njezinim slavenofilstvom (str. 78). Isto tako, ne smije se pasti u zamku da se njezine dnevničke zapise u kojima navodi kako se želi udati samo za Hrvata, promatra u nacionalističkim okvirima, a da se pri tome zanemaruje kontekst politike kraja 19. stoljeća, u skladu s kojim je Ivana i kreirala svoje hrvatstvo. Ovdje svakako treba uzeti u obzir i njezino kasnije prihvaćanje Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije, koje je doživjela kao ostvarivanje jedin-stvenog slavenstva. Naime, nakon stvaranja Kraljevine SHS Ivana izražava veliki ushit ovakvim uređenjem, te će mo-

narijsko ujedinjenje i kraljevska figura za Ivanu zauvijek ostati iznimno važni (365), što se očituje i u pjesmi koju je napisala u čast kralja Aleksandra, a koja je 1932. godine objavljena u časopisu *Jugoslavenče* (str. 365) kao i velikim zadovoljstvom uslijed audijencija s kraljicom Ivanom i kraljem Petrom nakon atentata na kralja Aleksandra (str. 366). Na tom tragu članovi Ivanine obitelji bili su istaknute osobe političkog života međuratne Jugoslavije; tako je brat Želimir nakon uvođenja Šestojanuarske diktature ušao u izvanparlamentarnu vladu u funkciji ministra trgovine (358), a kasnije je bio i predsjednik Senata Kraljevine Jugoslavije (str. 292). Što se tiče njezinog odnosa prema Monarhiji, on je bio u skladu s velikim dijelom hrvatskog elitnog građanstva koje je podupiralo Monarhiju, stoga i Dubravka Zima Ivaninog brata Želimira predstavlja kao personifikaciju ovog dijela društva koje je podupiralo jugoslavensku ideju (str. 192).

S druge strane, Ivanina političnost bila je jasno definirana u njezinom odnosu prema radničkom pokretu i komunističkoj filozofiji (str. 354), što se očituje i u njezinoj *Knjizi omladini*, u kojoj Oktobarsku revoluciju prikazuje izrazito negativno, a zbog čega kreira i negativan odnos prema Miroslavu Krležu, kao i Maksimu Gorkom i općenito „komunističkom življu“ (str. 356). Stoga Ivana prilikom boravka u Zagrebu 1934. godine u iznajmljenom stanu, u jednom pismu Želimiru izražava uznemirenost zbog pomisli da bi njezina gazdarica mogla biti eventualno povezana s komunistima. Inače, Želimir je javno svoje protivljenje boljševizmu i komunizmu napisao u predgovoru brošuri *Bluff boljševizma*, u kojoj se ujedno jasno opredijelio i za generala Franca u sukobima tijekom Španjolskog građanskog rata (str. 356).

Također je zanimljivo napomenuti da Dubravka Zima kraj Prvog svjetskog rata detektira kao razdoblje u kojemu se

kod Ivane uočava svjesnost klasnih odnosa, kojima ona u početku pristupa dosta humoristično i ironično (str. 227). Potonje se očituje i prilikom štrajka voinogradarskih radnik 1920. godine, kojemu Ivana, prema autorici, pristupa ironično navodeći kako će sada njezin suprug sve fizičke poslove raditi sam te da je kao posljedicu takvog rada dobio migrenu (355). Inače, prilikom pisanja o štrajkovima i sličnim pojavama Zima navodi da Ivana dosljedno koristi pojam „klasne borbe“, ali uvijek s ironičnim podtekstom (356). Ovakvu je klasnu svijest Ivana razvila još u vrijeme adolescencije, pa je Zima interpretira u okvirima odrastanja u elitnom dijelu zagrebačke i plemićke klase, s kojom je obitelj Mažuranić bila višestruko rodbinski povezana (str. 354). Inače, kako naglašava autorica, pitanje je društvene klase kod Ivane Brlić-Mažuranić do sada prilično slabo istraženo i zastupljeno, što još više otvara prostor novim pristupima u istraživanju društveno-političkog djelovanja ove književnice.

Što se tiče privatne sfere, Ivana se u travnju 1936. godine preselila u Zagreb, gdje je nakratko bila u stanu koji je iznajmljivala od svoje sestre, ali uskoro zbog bolesti i pomanjkanja sredstava odlazi u sanatorij na Srebrnjaku, gdje je iste godine počinila samoubojstvo. Tako je autorica *Šegrt Hlapića* i *Priča iz davnina* okončala svoj život obilježen vremenom u kojemu je živjela, kao i nedaćama koje su je zadesile pred pragom još turbulentnijih vremenima.

I na kraju, kao što je vidljivo, iako se u fokusu knjige nalazi Ivana Brlić-Mažuranić, zahvaljujući mnogostrukosti njezinog djelovanja, ova biografija uvelike nadilazi uske teorijske okvire diskurzivnog oblika. Ne prateći linearno prikazivanje događaja, Dubravka Zima uspjela je velika društvena previranja prikazati u privatnim, ženskim životima, i to u vremenskim okvirima u kojima je

vladala esencijalistička predodžba o ženama kao slabijem i podređenom rodu. Spajajući na ovaj način rodna i klasna pitanja, Dubravka Zima napisala je iznimno zanimljivu studiju koja pruža široki uvid u onodobne društvene strukture, njihove motivacije, brige i poteškoće s kojima su se nosile. Parafrazirajući samu autoricu, možemo reći kako knjiga *Praksa svijeta. Biografija Ivane Brlić-Mazuranić* predstavlja pregled građanske klase i ženske povijesti te kako su nam takvi pristupi, koji prate suvremena historioografska kretanja, itekako potrebni u domaćim okvirima.

Ana Rajković

Krešimir REGAN: *Sporazum ili nespোরазум? Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)* (Zagreb: Breza, 2019). 397 str. ISBN 978-953-8139-29-1.

Nakladnička kuća Breza u studenom 2019. godine objavila je monografiju *Sporazum ili nespোরазум? Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)* povjesničara dr. sc. Krešimira Regana. Spomenuta se knjiga temelji na doktorskoj disertaciji obranjenoj na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2006. godine. Dr. sc. Krešimir Regan viši je leksikograf u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža u Zagrebu. Magistrirao je povijest s temom *Ujedinjenje teritorija Banovine Hrvatske – Teritorijalno ujedinjenje Savske i Primorske banovine s osam novodobivenih kotara*, a doktorirao 2006. godine s temom *Srpska politika u Banovini Hrvatskoj*.

Uz *Predgovor* (11-12), *Uvod* (13-24) i *Zaključak* (365-380), knjiga je podijeljena na šest poglavlja, koja su dodatno

podijeljena na manje dijelove. Na kraju knjige nalaze se popis izvora i literature te kazala osobnih imena i pojmova, kao i kraća bilješka o autoru.

U prvom poglavlju (25-37) autor u kratkim crtama oslikava kontekst vremena, odnosno unutarnjopolitički razvitak Kraljevine SHS/Jugoslavije. *Hrvatsko je pitanje* kroz čitavo razdoblje postojanja Kraljevine Jugoslavije opterećivalo političke odnose između srpske i hrvatske političke elite. U razdoblju Šestosiječanjske diktature službeno je stajalište vlasti bilo kako hrvatsko pitanje ne postoji, a niti nova vlada Milana Stojadinovića, iako je priznala postojanje spomenutog problema, nije učinila puno na postizanju dogovora s predstavnicima Seljačko-demokratske koalicije, kao najznačajnijeg predstavnika opozicije. Tek je na inzistiranje kneza Pavla, kao najutjecajnijeg političkog faktora unutar kraljevskog namjesništva, za predsjednika vlade imenovan Dragiša Cvetković, koji je nakon nekoliko mjeseci pregovora postigao sporazum s Vladkom Mačekom te je na temelju članka 116. Ustava stvorena Banovina Hrvatska kao autonomna jedinica unutar Kraljevine Jugoslavije. Ono što nije dovoljno naglašeno u tekstu, a valja imati na umu prilikom rasprave oko postizanja Sporazuma, jesu vanjskopolitičke okolnosti, koje su u velikoj mjeri utjecale na to da knez Pavle, ali i drugi relevantni politički faktori u Jugoslaviji, postanu svjesni potrebe da se *hrvatsko pitanje* riješi i time krene u konsolidaciju čitave države pred nadolazeći rat.

U poglavlju *Uspostava Banovine Hrvatske* (39-43) prikazana su opća obilježja nove autonomne jedinice, struktura njezinog stanovništva, prostorna i klimatska obilježja, kao i administrativna podjela te gospodarska struktura.

Za bolje razumijevanje konteksta u kojemu dolazi do stvaranja Banovine Hrvatske, a slijedom toga i ostalih pitanja

kojima se knjiga bavi, autor ukratko (45-52) prikazuje tri najzastupljenije političke ideologije međuratnih političkih stranaka. Ideju centralističke i unitarističke države, u čijim temeljima je ideologija integralnog jugoslaventstva, odnosno „doktrina“ da su Srbi, Hrvati i Slovenci samo plemena jednog naroda, zastupale su najveće srbijanske stranke, prije svih Narodna radikalna, Demokratska te Zemljoradnička stranka, a u razdoblju diktature i nakon nje i režimske Jugoslavenske nacionalna stranka te Jugoslavenska radikalna zajednica. Uz spomenute stranke važno je napomenuti kako je takva politika imala podršku i među pojedinih udrugama, poput Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije. Ideja federalizma u najvećoj je mjeri podršku imala među hrvatskim strankama, prije svih Hrvatske seljačke stranke, a od sredine 1920-ih godina toj se ideji sve više približava i Svetozar Pribičević, postavši svjestan pogubnosti centralističke politike za *prečanske* krajeve. U određenoj mjeri na tragu federalnog rješenja državne krize u drugoj polovici 1930-ih počinju djelovati i stranke Udružene opozicije, odnosno ostaci starih stranaka u Srbiji, kao i dijelovi JNS i JRZ. Uspostavom Banovine Hrvatske federalizam je prešao iz teorije u praksu, no to je odmah potaknulo zbijanje redova protivnika, koji su krenuli u sve otvoreniju borbu protiv federalističkog rješenja, smatrajući ga razbijanjem jedinstva države. Posljednju značajnu ideologiju, „velikosrpsku ideologiju“, autor ne smatra koherentnom ideologijom, nego prikazuje njezin povijesni razvitak od Garašanina preko različitih varijacija sve do same Banovine i pokušaja realizacije kroz stvaranje teritorijalne jedinice „Srpske zemlje“ kao „male velike Srbije“. Kroz tri spomenute ideologije iskristalizirala su se naposljetku i četiri modela rješavanja političke krize u Jugoslaviji – integralistički, velikosrpski, federalistički i separatistički.

U poglavlju *Temeljni politički dokumenti međuratne Jugoslavije* (53-59) autor je u kratkim crtama predstavio najvažnije dokumente ključne za razumijevanje djelovanja stranaka i institucija u Kraljevini Jugoslaviji, a slijedom toga i na području novostvorene Banovine Hrvatske. To su prije svega Ustav Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine, na temelju kojeg je i proglašena Banovina Hrvatska, nadalje sam Sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine kao politički dogovor kojim je stvorena koalicijska vlada te se pristupilo *rješavanju hrvatskog pitanja*, zatim Uredba o banovini Hrvatskoj iz 1939. godine, kao ustavni zakon kojim je Sporazum dobio pravni legitimitet, te Uredba o proširenju propisa Uredbe o banovini Hrvatskoj na ostale banovine iz 1939. godine, kojom su stvorene pretpostavke za proširenje autonomije i na ostale banovine, što je bio preduvjet za daljnju administrativnu reformu Kraljevine Jugoslavije.

U petom poglavlju, naslovljenom *Političke stranke, udruge i vjerske zajednice* (61-98), predstavljeni su glavni akteri srpske politike u Banovini Hrvatskoj te je definiran njihov odnos prema samom Sporazumu i novom državnom uređenju. Kao najvažnije i najutjecajnije stranke koje okupljaju banovinske Srbe isticala su se Samostalna demokratska stranka i Jugoslavenska radikalna zajednica. Ostale srbijanske stranke okupljene u Udruženoj opoziciji imale su daleko manji utjecaj na području Banovine, kao i Jugoslavenska nacionalna stranka, kod koje je proces raspada počeo odmah nakon izbora 1935. godine, a na području Savske banovine dodatno se podijelila prilikom izbora 1938. godine. Uz političke stranke sve su veći utjecaj imale i razne udruge. Neke kao Sokol djelovale su od ranije, ali su tijekom razdoblja Banovine poprimale sve izraženiji srpski karakter. Osim Sokola sve se više osjećao i utjecaj Srpskog kulturnog kruga,

koji je nakon Sporazuma krenuo širiti svoj utjecaj i na područje Banovine, a u Zagrebu je osnovana *Krajina – udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda*. Srpska pravoslavna crkva svakako se može smatrati jednom od najvažnijih i najutjecajnijih institucija među Srbima u Kraljevini Jugoslaviji, što je posebno vidljivo prilikom Konkordatske krize 1937. godine, stoga je važno uzeti u obzir i njezin stav o pitanju državnog preuređenja. Iako se kao vjerska zajednica u cjelini nije otvoreno usprotivila Banovini Hrvatskoj, svećenstvo Srpske pravoslavne crkve podijelilo se na pristaše i protivnike Sporazuma.

Najveće poglavlje nosi naslov kao i monografija, *Sporazum ili nesporazum?* (99-364), i podijeljeno je na dvije veće cjeline s obzirom na odnos pojedinih aktera prema potrebi reforme države, odnosno na pobornike i protivnike reforme. Kako i autor navodi, Maček i knez Pavle smatrali su kako su postignutim Sporazumom riješili hrvatsko pitanje kao najvažniji unutarnjopolitički problem. No ipak, postignutim dogovorom otvorena su mnoga nova pitanja, a kao najvažnije se istaknulo pitanje granica. Budući da su granice Banovine definirane kao privremene, postavilo se pitanje opsega buduće srpske jedinice, a slijedom toga i pitanje kotara sa srpskom većinom unutar Banovine Hrvatske, kao i pitanje ostalih kotara na području Bosne i Hercegovine prema kojima je hrvatska strana imala pretenzije.

Kao najvažnija politička stranka među banovinskim Srbima koja se zalagala i pristajala uz Sporazum bila je Samostalna demokratska stranka. Iako se tijekom diktature dio bivših istaknutih stranačkih funkcionara pridružio režimu, najveći je dio stranačkog vodstva ostao vjeran Seljačko-demokratskoj koaliciji te se stranačka politika u znatnoj mjeri približila HSS-ovoj ideji o potrebi federalnog uređenja Kraljevine Jugoslavije. Kao

glavni koalicijski partner HSS-a, SDS je uspostavom Banovine preuzeo dio mjesta u banovinskoj upravi. Koristeći banovinski aparat, SDS je pokušao onemogućiti djelovanje protivničkih političkih grupa među srpskim stanovništvom. Budući da je banovinski, a općenito i drugi državni aparat, tijekom ranijih razdoblja bio popunjen režimskim ljudima, čistke su u velikoj mjeri zahvatile režimski orijentirane Srbe. Usporedno s tim, vodstvo SDS-a je krenulo u revitalizaciju ili osnivanje novih ogranaka stranke, što je često dovelo do oportunitizma među lokalnim političarima, koji bi samo „pretčrali“ iz JRZ u SDS kako bi time sačuvali svoje položaje. Spomenute su čistke u beogradskom tisku prikazivane kao čisti revanšizam novih vlasti, što se koristilo i u kritici samog Sporazuma i Banovine te se pozivalo Srbe na „zbijanje redova“. Sukob unutar srpskih redova u Banovini Hrvatskoj posebno je do izražaja došao prilikom općinskih izbora u svibnju 1940. godine. Tada je SDS uspjela, ponajviše unutar SDK, osvojiti znatan dio općina sa srpskom većinom i time pojačati svoj legitimitet kao „zastupnik Srba“ u Banovini. No, i prilikom tih izbora vidljivo je korištenje banovinskog aparata u političke svrhe. Tako su zabilježeni slučajevi *gerrymanderinga*, razbijanja ili pripajanja pojedinih sela i općina, kako bi se u razbio utjecaj JRZ-a i omogućila pobjeda kandidatima SDK. Osim toga, zabilježeni su i slučajevi jednostavnog raspuštanja izabranih vijeća ili poništavanja izbora od strane banske vlasti, što je srbijanski tisak povezivao uglavnom s SDS-om.

U pristaše reforme među srpskim političkim strankama autor je svrstao i JRZ, iako se njihova podrška može smatrati uvjetnom. Cvetković je nakon preuzimanja Vlade i stranke krenuo u rješenje hrvatskog pitanja prihvaćajući ideju stvaranja takozvane „male-velike Srbije“ koja bi obuhvaćala sva područja istočno od Banovine. Zbog postignutog *Spora-*

zuma Cvetković je napadnut od velikog dijela srbijanske političke i intelektualne elite, i to iz dva razloga – prvo jer su mu osporavali legitimitet da zastupa Srbe, a kao drugo jer je, prema njihovim shvaćanjima, previše popustio Hrvatima. Prepuštivši značajan dio unutarnjopolitičke autonomije Banovini Hrvatskoj, Cvetković se fokusirao na pridobivanje potpore u ostatku države, želeći stvoriti široki pokret koji bi, po uzoru na HSS u Banovini, predstavljao najveći dio stanovništva Jugoslavije, čime bi popravio svoj poljuljani legitimitet. U tom kontekstu možemo promatrati i pokušaj privlačenja Glavnog odbora Narodne radikalne stranke u okrilje JRZ, kao i ostale pokušaje „koncentracije“, odnosno okupljanja svih srpskih stranaka oko JRZ. Kako bi otupio oštricu napada zbog „izdaje srpstva“, Cvetković je 1940. godine predstavio *Nacrt uredbе o organiziranju Srpske zemlje*, koja bi kao teritorijalna jedinica obuhvaćala sve prostore istočno od Banovine Hrvatske i imala sjedište u Skopju. Napadi na Cvetkovića nisu dolazili samo od srbijanske opozicije, već i iz same JRZ od dijela stranačkih funkcionara bliskih bivšem predsjedniku Stojadinoviću. Iako je Stojadinović uspio izazvati određene probleme u stranci, vlast se ipak pokazala kao najbolje *vezivno sredstvo* stoga ne čudi da je Cvetković uspio *ugušiti pobunu* i u potpunosti preuzeti kontrolu nad JRZ-om. Paralelno s pokušajima konsolidacije političkih prilika u Srbiji, Cvetković je htio zadržati prisutnost i u Banovini i utjecaj među banovinskim Srbima. To je neminovno vodilo do ranije spomenutih sukoba sa SDS-om, koji je sebe smatrao predstavnikom „prečanskih Srba“, što je kulminiralo pri općinskim izborima 1940. godine. Cvetković je posredno, preko državnih (para)fondova, financirao izdavanje pojedinih novina u Zagrebu koje su dodatno potencirale priče oko ugorženosti Srba u Banovini i progona činovnika od strane HSS-a i prije svega SDS-a. Ipak, spomenute novine,

Srpska riječ i *Nova srpska riječ*, nisu bile izravno na Cvetkovićevoj liniji, budući da su nerijetko i njega optuživale za „izdaju srpstva“ i prepuštanje banovinskih Srba revanšizmu novih vlasti.

Kao pobornike reforme države treba navesti i stranke Udružene opozicije, Glavni odbor radikalne stranke te Demokratsku i Zemljoradničku stranku. Autor ukratko prikazuje stvaranje Udružene opozicije i njezin odnos sa strankama Seljačko-demokratske koalicije u razdoblju od potpisivanja Farkašićkog sporazuma 1937. godine do uspostave Banovine Hrvatske te njihove odnose nakon Sporazuma Cvetković-Maček. U razdoblju Banovine stranke UO nisu ostale jedinstvene, budući da su Zemljoradnici dali podršku Sporazumu te je njihov predstavnik ušao u novu vladu preuzevši mjesto ministra poljoprivrede. Radikali i demokrati su pak od početnog neutralnog stava sve više prelazili u kritiku i neodobravanje Sporazuma i Banovine, predbacujući strankama SDK da su ih u pregovorima s knezom Pavlom i Cvetkovićem zaobišli i time pogazili Farkašićki sporazum. Samom Cvetkoviću su osporavali legitimitet da uopće sklapa bilo kakav sporazum s Hrvatima jer su tvrdili kako bi se na slobodnim izborima pokazalo da oni predstavljaju većinu Srba u Jugoslaviji. Važno je napomenuti kako su stranke UO bile svjesne potrebe sporazuma s Hrvatima i rješavanja državne krize, no kao pretpostavku za sporazum inzistirale su na povratku stvarne demokracije, nakon čega bi se pravi predstavnici Hrvata i Srba trebali dogovoriti. Ipak, iako su načelno bili za sporazum i stanovitu autonomiju Hrvata unutar Jugoslavije, zadržali su od pomisli na federativno rješenje *hratskog pitanja* te im se postignuta hrvatska autonomija činila preširokom. S vremenom su se predstavnici radikala i demokrata sve više povezivali s ostalim protivnicima Sporazuma, želeći preuzeti političko vođenje tog pokreta.

Vodstvo Jugoslavenske nacionalne stranke od početka je podupiralo Sporazum i stvaranje Banovine, no i u njihovom se slučaju može govoriti o načelnoj podršci. Iako je Glavni odbor stranke u Beogradu u svojoj rezoluciji pozdravio ulazak predstavnika SDK u vladu, razvoj situacije pokazao je kako se veliki dio članova stranke s području Banovine protivi takvoj politici. Važno je znati kako je JNS u promatranom razdoblju bila relativno marginalna stranka, skup političara iz bivšeg šestosiječanjskog razdoblja koji su osobno, formalno ili neformalno, imali stanovitog utjecaja, no stranka se još od izbora 1935. godine osipala, a značajan rascjep doživjela je prilikom izbora 1938. godine. Na spomenute je izbore stranka izašla na listi opozicije, no velika grupa bivših poslanika i političara s područja Savske banovine (tzv. *Savska grupa*) kandidirala se na listi Milana Stojadinovića. Spomenuti se rascjep vidio i u razdoblju Banovine Hrvatske. Pristaše JNS s područja bivše Primorske banovine ostali su vjerni političkoj liniji glavnog odbora, dok je na području bivše Savske banovine vidljiv aktivniji angažman članova JNS oko krilatice „Srbi na okup“. Stranka je sudjelovala i na općinskim izborima 1940. godine, uglavnom u koaliciji sa JRZ ili drugim srpskim vanstranačkim listama, no nije ostvarila zapaženiji rezultat.

Kao protivnike reforme i Sporazuma autor je definirao tek tri formalno nepolitičke organizacije te Srpsku pravoslavnu crkvu. Raspad formalnih političkih stranaka JRZ i JNS na području Banovine Hrvatske stvorio je prostor koji su pokušale popuniti nominalno nepolitičke udruge građana. Jedna od najvažnijih svakako je *Krajina – udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda*, koja je djelovala u dva pravca – okupljanje pristaša i stvaranje pozicija u kotarima sa značajnim udjelom srpskog stanovništva te promidžbena djelatnost putem tiska,

letaka i druge izdavačke djelatnosti. Najvažnija programska odrednica spomenute organizacije bila je ideja o stvaranju administrativne jedinice, Krajine, koja bi obuhvaćala dio kotara iz Banovine Hrvatske sa srpskom većinom te neke kotare s prostora Bosne i Hercegovine. Posebnu težinu spomenutoj organizaciji daje činjenica kako su se u rad njezinih organizacija uključili i istaknuti lokalni političari iz režimskih stranaka (senatori Petar Zec i Niko Novaković Longo) ili ljudi kao Vladimir Varičak, vlasnik i izdavač *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi*, koji je bio jedan od osnivača Krajine. Sličnim je vezama Krajina bila povezana i s drugim organizacijama i političkim grupama, primjerice s četničkim organizacijama. Iako nominalno nepolitička organizacija, Krajina je putem vanstranačkih srpskih lista sudjelovala na općinskim izborima 1940. godine u kotarima gdje su uspjeli osnovati lokalne organizacije. Ipak, autor u svom istraživanju pokazuje kako te, Krajini bliske, liste nisu ostvarile zapaženije izborne rezultate.

Druga važna organizacija svakako je Srpski kulturni klub (SKK), čije je vodstvo nakon postizanja Sporazuma napustilo svoju dotadašnju jugoslavensku orijentaciju i okrenulo se u smjeru (veliko) srpskog programa. Iako ne poriču potrebu postizanja sporazuma s predstavnicima Hrvata, slično kao i dio stranka UO, poriču legitimitet Dragiši Cvetkoviću da pregovara u ime Srba. Također smatraju kako sporazum „ne smije razbijati državno jedinstvo“, što se navodno postiglo stvaranjem Banovine Hrvatske, odnosno federalizacijom države. Ubrzo svoju kritiku usmjeravaju i prema HSS-u, kojem priznaju legitimitet za zastupanje Hrvata, ali ih optužuju za nedosljednost jer traže priključenje svih kotara s katoličkom većinom, dok odbijaju izdvajanje srpskih kotara iz bivše Savske i Primorske banovine. Slično Krajini, i SKK svoju djelat-

nost prije svega bazira na osnutku i širenju lokalnih odbora te kroz promidžbene aktivnosti. Najveći dio odbora osnovan je u kotarima na području istočne Slavonije i Bosanske Posavine, odnosno u kotarima uz granicu s Dunavskom banovinom. Promidžbena djelatnost SKK, kojom je „znanstveno“ dokazivan srpski karakter i povijesno pravo na veći dio Banovine, uglavnom se odvijala putem *Srpskog glasa* i raznih lokalnih tiskovina, kao što je vinkovačka *Slavonija*. Iako je središnjica SKK u Beogradu bila u sukobu s Cvetkovićem i JRZ-om, na području Banovine vidljiva je relativno bliska suradnja te nisu rijetke situacije da je predsjednik lokalnog ogranka JRZ istodobno i predsjednik odbora SKK. Lokalne organizacije SKK također su se aktivirale prilikom općinskih izbora 1940. godine i to najviše u istočnoj Slavoniji, gdje su sudjelovali ili u koaliciji s JRZ-om ili putem vanstranačkih srpskih lista. Nakon što su na spomenutim izborima doživjeli poraz, vodstvo SKK ogradio se od spomenutih lista proglašivši ih čistim JRZ-ovskim predstavnicima. U političkom smislu, SKK je propagirao reformu države i stvaranje novih administrativnih jedinica te je, slično kao Krajina, propagirao izdvajanje „srpskih kotara“ iz Banovine i njihovo ujedinjavanje s Vrbaškom banovinom u „Bosansku krajinu“. Ne čudi stoga da su se, zbog sličnosti programa i planiranog širenja na ista područja, SKK i Krajina smatrali konkurentima te u najvećoj mjeri nisu surađivale. Središnjica SKK u Beogradu uspjela je oko sebe okupiti znatan dio društvene i političke elite te predstavnike raznih „patriotskih“ i „staleških organizacija“. Slično je SKK pokušao i na području Banovine, no u tome ih je spriječilo Pribičevićovo Srpsko Kolo, oko kojega se osniva Savez srpskih društava u Zagrebu. Čini se kako je SKK imao i puno veće planove ujedinjavanja svih srpskih političkih i društvenih snaga koje bi stvorile jedinstvenu Srpsku stranku.

Posljednja organizacija koju je autor svrstao u protivnike reforme je Sokol Kraljevine Jugoslavije. Nakon postizanja Sporazuma članstvo Sokola na području Banovine počelo se intenzivno osipati. Sukobi koje je ta organizacija već ranije imala s Hrvatskom seljačkom zaštitom dodatno su se pojačali, budući da je HSZ imala zaštitu, ili bar prešutno toleriranje, novih banovinskih vlasti. Dodatni problem za Sokol bila je i česta samovolja novih lokalnih vlasti koje su zabranjivale ili raspuštale sokolske organizacije. Banaska je vlast pak pokušavala smiriti sukobe između Sokola i HSZ jer je postojala bojazan da Sokol pokušava stvoriti kaos u Banovini i time isprovocirati reakciju žandarmerije, pa čak i vojske. Članstvo Sokola koje je ostalo aktivno uglavnom je surađivalo s novim srpskim organizacijama (Krajinom i SKK), a vidljivo je i aktiviranje nekih organizacija u redovima Ljotićevog Zbora.

Kao što je ranije navedeno, Srpska pravoslavna crkva nije bila samo vjerska zajednica, nego i izrazito utjecajan društveni faktor u Kraljevini Jugoslaviji. U odnosu prema reformi autor ih je svrstao u „protivnike“, no ipak je potrebno napomenuti kako se svećenstvo SPC na području Banovine, slično političkim strankama, podijelilo na pobornike i protivnike. Znatan dio svećenstva, posebno s prostora središnje Hrvatske, aktivno je, kroz redove SDS-a, djelovao u prilog reformi države i Sporazumu, što se posebno vidjelo prilikom općinskih izbora, kada se dobar dio i osobno aktivirao u prilog listama SDK. Ipak, dio se također aktivirao i u novim protusporazumskim organizacijama, što je posebno vidljivo na području bivše austrougarske Bosne i Hercegovine, osobito na području Bosanske Posavine. Na spomenutim je područjima svećenstvo aktivno djelovalo u prilog takozvanih nezavisnih srpskih lista na izborima 1940. Godine, no nakon što je ta politika na izborima „doživjela

potpunu katastrofu“, pokret svećenstva u tim područjima slabi te početkom 1941. gotovo potpuno nestaje. Kroz svoje je istraživanje autor zaključio kako bi bilo nepravedno proglašavati SPC glavnim nositeljem velikosrpske ideje u Banovini, budući da je znatan broj svećenika aktivno sudjelovao u redovima SDK.

Monografija *Sporazum ili nesporazum?* otvorila je i dobrim dijelom istražila jedno važno pitanje koje je, sudeći po autorovom pregledu historiografije, ostalo zapostavljeno, iako je izrazito važno za razumijevanje hrvatskog položaja u Kraljevini Jugoslaviji. Pitanje protusporazumske politike dijela srpskog stanovništva važno je i za razumijevanje događaja na području Hrvatske nakon raspada Jugoslavije. Iako je Banovina, u velikoj mjeri, nastala zbog rata i nestala zbog rata, pogrešno bi bilo promatrati stvari s pretpostavkom da je nestankom Banovine nestalo i važnih pojedinaca i političkih struktura koje su djelovale na njezinom rušenju. Primjeri djelovanja Nike Novakovića Longa ili Stevana Moljevića, istaknutog funkcionara SKK na području Vrbanske banovine, pokazuju kako su istaknute političke osobe mogle svoje djelovanje nastaviti i prilagoditi novim okolnostima.

Kao manjkavosti knjige mogao bih izdvojiti tek nekoliko stvari, prije svega stilske naravi. Najveće poglavlje, *Sporazum ili nesporazum?*, definitivno je preveliko i nepregledno, što stvara određene nejasnoće, a pojedini su problemi obrađeni na više mjesta u knjizi. Pojedine je aktere autor podijelio u dvije grupe – na pobornike i protivnike „reforme“. Po mome mišljenju, takva je podjela pogrešna jer je dovela do situacije da su stranke Udružene opozicije uvrštene u pobornike reforme, dok su kao protivnici reforme navedene tek tri udruge građana i Srpska pravoslavna crkva. Smatram da bi pravilnije, a to je vidljivo i iz autorovih zaključaka, bilo podijeliti pojedine akte-

re na tri grupe – pobornike postignutog Sporazuma, pobornike postizanja sporazuma s Hrvatima, ali protivnike Sporazuma Cvetković-Maček, te na protivnike bilo kakvog sporazuma s Hrvatima. Tako bi u pobornike Sporazuma trebalo uvrstiti tek SDS i velikim dijelom JRZ i JNS, koje su tolerirale ovakav Sporazum iako su pokušavale usporiti prenošenje nekih kompetencija s centralne države.

Stranke UO načelno su bile svjesne potrebe konsolidacije države, ali su nevoljko pristajale na uvjete SDK, što je vidljivo tijekom čitavih tridesetih godina, te su federalizaciji države pretpostavljali potrebu povratka demokracije, odnosno svoj povratak na vlast. Tako su i prilikom pregovora Mačeka s Cvetkovićem inzistirale da se prvo stvori koncentracijska vlada, dok bi se „hrvatsko pitanje“ ostavilo za „pogodan trenutak“.⁵ Takav stav je posebno izražen kod radikala i demokrata, a poznavajući njihovu raniju politiku, nije teško pretpostaviti kako bi njihov povratak na vlast, bez prethodnog stvaranja administrativne autonomije, vodio u nove jalove političke rasprave, viđene u dvadesetim godinama, i odlaganje rješenja koje bi zadovoljilo Hrvate. Demokrati i radikali od početka nisu pokazali spremnost za bilo kakav kompromis koji ne bi uključivao njihov povratak na vlast, odakle bi oni pokušali postići dogovor sa SDK. Važno je napomenuti kako su procesi raslojavanja u obje opozicijske stranke počeli puno ranije, te je pitanje što su uopće „radikali“. Jesu li to tek članovi Glavnog odbora stranke oko Stanojevića ili članovi koji su prišli diktatorskom režimu, dio članova koji je ostao u JRZ nakon izlaska Stanojevićeve grupe, kao i ostali istaknuti političari koji su djelovali relativno samostalno (Laza Marković ili Božo Maksimović)?

⁵ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941.*, knjiga II (Zagreb, 1974), 42.

Neposredno nakon postizanja Sporazuma radikali su bili relativno suzdržani, izbjegavajući otvorenu konfrontaciju i ne želeći *zatvoriti vrata* eventualnom dolasku na vlast. Radikalno „strančarenje“ vidljivo je i prilikom Cvetkovićevih pregovora sa Stanojevićem oko „koncentracije“ svih radikalskih frakcija, koji su propali na prvom koraku – tko će biti centar okupljanja.

Zbog svega toga razumljivim se čini stav vodstva SDK, koje je, iako nije isključivalo UO iz pregovora, inzistiralo na sporazumu s „Krunom“. Knez Pavle od početka je odbijao uključiti u pregovore oko Sporazuma predstavnike srbijanske opozicije jer je znao kako bi njihovi pogledi na rješavanje krize stvorili prepreku za sporazum s SDK. Također je bio svjestan kako bi njihov ulazak u vladu stvarao smetnju na vanjskopolitičkom planu, a svojim bi političkim djelovanjem vrlo vjerojatno i ometali provođenje postignutog Sporazuma. Budući da je Sporazum postignut bez njih i mimo njih, ne začuđuje kako su vodstva radikala i demokrata vrlo brzo, nakon što je postalo jasno da neće doći na vlast, postala najžešći kritičari Sporazuma i Namjesništva, te su se od nominalno jugoslavenskih pozicija počeli sve otvorenije pomicati prema čisto srpskim ili čak „velikosrpskim“ stavovima.

Hrvatsko je pitanje opterećivalo Kraljevinu Jugoslaviju tijekom čitavog njenog postojanja. Stvaranjem Banovine Hrvatske i ulaskom predstavnika SDK u novu vladu spomenuto je pitanje dijelom riješeno, no ostaje činjenica kako takvim rješenjem mnogi, s obje strane, nisu bili zadovoljni. Veliki dio srpske političke i intelektualne elite nije se mogao pomiriti s federalnim uređenjem, smatrajući kako se time razbija država za koju je Srbija ratovala u Prvom svjetskom ratu. Takva je politika od početka krenula s potkopavanjem Sporazuma, a svoju je kulminaciju dosegla prilikom vojnog udara

1941. godine. Smatram kako je autor na temelju opsežne građe i literature istražio važan problem i razjasnio neke pogrešne interpretacije, ali i stvorio pretpostavke za daljnja istraživanja koja se ne bi zaustavila na raspadu države 1941. godine, već bi se dotakla i djelovanja pojedinih aktera kroz razdoblje NDH pa i poslijeratne godine.

Ivan Milec

Max BERGHOLZ: *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, prev. Senada Kreso (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2018). 410 str. ISBN 978-953-8226168.

Monografija *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* plod je desetogodišnjeg istraživačkog rada Maxa Bergholza, izvanrednog profesora na odsjeku za povijest Sveučilišta Concordia u Montrealu. Iako predstavlja autorov prvijenac, djelo je izniman doprinos historiografiji u sadržajnom i metodološkom smislu. Njenu važnost prepoznala je i struka, s obzirom na to da se radi o višestruko nagrađivanoj knjizi, koja je (između ostalog) nagrađena i s *European Studies Book Award* koju dodjeljuje Sveučilište Columbia te nagradom američkog udruženja povjesničara koja nosi ime po Herbertu Baxteru Adamsu.

Nasilje kao generativna sila istražuje uzroke i dinamiku nasilja koje je eskaliralo u multietničkoj zajednici na prostoru današnje granice između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u ljeto 1941. godine. Pritom autor prvenstveno pokušava dati odgovor na dva istraživačka pitanja: što generira nasilje te kako na-

silje djeluje kao generativna sila, u smislu da transformira identitete, dinamiku i odnose unutar društva. Istovremeno, bilo bi preciznije definirati društvo kao multietničko stanovništvo Kulen Vakufa i okolnih sela, budući da su ti lokaliteti u epicentru istraživanja. Iako se radi o *case study* ograničenog prostornog (Kulen Vakuf i okolica) i vremenskog (ljetno 1941.) opsega, Bergholzov cilj je mnogo ambiciozniji. Naime, autor na temelju lokalnih istraživanja pokušava revidirati ustaljene narative u historiografiji (pa i ostalim humanističkim disciplinama) o odnosu između etniciteta, nacionalizma i nasilja koje iz njih navodno proizlazi.

Knjiga se sastoji od triju cjelina nejednake dužine koje kronološki prate povijest Kulen Vakufa. Prvi dio („Historija“, str. 21-73) otvara kraća uvodna studija, u kojoj se autor osvrće na dosadašnje historiografske narative o temi međuetničkog nasilja u NDH te obrazlaže neke od temeljnih metodoloških i istraživačkih postavki na temelju kojih je sama knjiga nastala. Pored toga, inicijalni dio donosi i sažet pregled povijesti Kulen Vakufa kroz prizmu tranzicija raznih vlasti, osmanske, austro-ugarske, jugoslavenske te konačno ustaške. Pored opisivanja društvenog i političkog života na lokalnoj razini, Bergholz već u uvodnom dijelu priprema teren za argumentaciju svoje hipoteze da nasilni činovi nisu bili dominantno inicirani zbog etničke ili vjerske pripadnosti. Baš naprotiv, autor donosi niz primjera iz arhivskih dokumenata koji sugeriraju da su unutaretnički nasilni činovi bili mnogo češća pojava od onih međuetničkih (str. 66). Međutim, kako slika ne bi ostala crno-bijela, autor spominje i neke primjere međuetničkih sukoba kako bi naglasio kompleksnost i nijansiranost društvenih interakcija. Taj autorov čin treba istaknuti i pohvaliti, jer su nerijetke situacije u kojima povjesničari odbacuju ili prešućuju one izvore koji ne idu u korist njihovim hipotezama.

Druga velika cjelina („1941.“, str. 77-267) zauzima opsegom najveći dio knjige, iako problematizira zbivanja u vremenskom periodu od svega nekoliko ljetnih mjeseci 1941. godine. Bergholz tu cjelinu otvara opisom uspostave Nezavisne Države Hrvatske te njenim institucionalnim ustrojem. No, fokus se vrlo brzo preusmjerava na lokalne ogranke ustaške vlasti u sjeverozapadnoj Bosni te njihove najmoćnije eksponente poput Ljubomira Kvaternika i Viktora Gutića. Iako autor navodi podatak da su pripadnici ustaškog pokreta u Kulen Vakufu bili marginalna pojava, s obzirom na to da se oko 1 % katoličkog i muslimanskog stanovništva pridružilo pokretu (str. 89), do pojave ekstremnog nasilja ipak je došlo. Stoga je najveći dio druge cjeline posvećen upravo potrazi za odgovorima na pitanja kako je i zašto došlo do eskalacije sukoba. Pritom, autor odgovore traži na način da umanjí značaj odredbi koje su donijele centralne ustaške vlasti, a u prvi plan stavi motivaciju aktera na mikrorazinama. Kako bi to proveo u djelo, Bergholz je niz godina proveo u manjim, lokalnim arhivima, poput onog u Bihaću ili Karlovcu, te razgovarajući s preživjelim sudionicima događaja iz Kulena Vakufa. Konačno, samo uz oslonac na takvu vrstu arhivske građe može se opravdati autorova teza da je primarna motivacija za nasilje nad „susjedima“ bila prilika za bogaćenje ili izravnavanje računa, a ne duboka ideološka predanost ustaškoj ideologiji. S druge strane, autor je svjestan da je ustroj ustaške države bio jedan od čimbenika zašto su se uopće mogle i otvoriti prilike za „izravnavanje računa“.

Drugi dio monografije također problematizira i prisutnost velikih regionalnih varijacija u postupanju sa srpskim stanovništvom, unatoč tomu što je s vrha proklamirano da se srpsko pitanje ima „riješiti“ u čitavoj zemlji. Kako bi objasnio prisutnost tih nejednakosti, autor poseže za usporednom analizom makro,

mezo i mikro razine ustaških vlasti te zaključuje kako je vodstvo NDH postavilo elastičan okvir unutar kojeg su se stvari rješavale na lokalnoj razini prema lokalnim potrebama. Upravo je prepuštanje inicijative lokalnim akterima dovelo do toga da, ovisno o regiji, do krvoprolića dolazi ili je ono izbjegnuto. Iako je cilj na svim razinama vlasti bio isti, a to je etničko preuređenje države, motivacija se razlikovala. Na vrhu se proklamiralo ono ideološko, a na lokalnoj razini često se isticalo materijalno, kao primjerice prilika za pljačku i bogaćenje, te stoga autor zaključuje da je potrebno obratiti veću pozornost na izvještaje s terena ako želimo doći do spoznaja o uzrocima nasilja.

Pored ustaške perspektive na događaje u Kulen Vakufu i njegovoj okolini, autor donosi i vizuru stanovništva koje je bilo izloženo ustaškom nasilju te je ubrzo i samo počelo primjenjivati teror kao odgovor na postupke lokalnih vlasti. Pritom se ponovno fokusira na mikrorazinu, kako bi dokazao da nasilje ima vlastitu logiku koja je često neovisna o granicama etniciteta među stanovništvom. U tom smislu, etnicitet nije uvijek bio kriterij ili okidač za odgovor na nasilje; međutim, ne treba ni zanemariti ulogu koju je nasilje imalo u generiranju slike etničkog „drugog“. Bergholz ističe da se ta slika generirala dvojako, u smislu da je intenzivirala antagonističku perspektivu gledanja na etnički „drugog“, ali isto tako je proizvela i međuetničku solidarnost, što je u knjizi potkrijepljeno i konkretnim primjerima iz arhivskih fondova. Usko povezani s potonjim scenarijem bili su i primjeri uspješnog obuzdavanja nasilja, kada nije došlo do nasilne reakcije ustanika, iako su postojali preduvjeti za takav rasplet.

Kada analizira valove nasilja koji su zapljusnuli sjeverozapadnu Bosnu u ljeto 1941., autor ističe glasine kao važan kotačić u mehanizmu nasilnog sukoba. Glasine koje su se širile stanovništvom

i koje su preuveličavale teror „onih drugih“, bilo da su to hiperbole o ustaškim zločinima ili preuveličan strah od oružanog ustanka srpskog stanovništva, bile su jedan od ključnih okidača u generiranju sukoba. Autor taj mehanizam naziva „uzajamnim hranjenjem strahova“ (str. 119) te navodi njegovu ulogu u neuspješnom obuzdavanju nasilnih sukoba, čak i kada su se centralne ustaške vlasti trudile da prekinu s nasilnom etničkom preraspodjelom stanovništva, jer se pokazala kontraproduktivnom. Također, jedan od bitnih faktora koji je odlučivao hoće li ili neće doći do nasilne odmazde stanovništva bilo je i pitanje prisutnosti autoriteta. U tom smislu, jedan od temeljnih koncepata u politologiji jest onaj Maxa Webera, koji tvrdi da je jedna od karakteristika i funkcija države monopol na uporabu fizičke sile koji se postiže kroz legitimaciju (primjerice putem demokratskih izbora).⁶ S obzirom na to da je NDH bila slabo prisutna, odnosno slabo je komunicirala sa sjeverozapadom Bosne, nastao je vakuum po pitanju uporabe fizičke sile i moći. Taj su vakuum ispunjavali razni lokalni akteri, koji se u kaosu ratnih zbivanja nisu uspjeli nametnuti kao autoriteti, čineći situaciju trajno nestabilnom, a nasilje lakše mogućim.

Treća, ujedno i posljednja velika cjelina monografije („Nakon nasilja među zajednicama“, str. 271-325), fokusira se na nasljeđe krvoprolića u Kulen Vakufu i okolnim lokalitetima te donosi odgovor na pitanje kako se izgrađivao međuetnički suživot nakon krvave epizode iz perioda Drugog svjetskog rata. Istodobno, autor ističe tri faktora koji su ključni za razumijevanje navedene problematike. Prvi je bio pojava nesloge među stanovništvom, primarno uvjetovanom upravo ratnim događajima. Drugi faktor bio je produkt istog procesa, ali

⁶ Vidi u: Max Weber, *Politika kao poziv* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2006).

dijametralno suprotnog efekta, budući da se radilo o ispoljavanju sloge i solidarnosti na međuetničkoj razini. Konačno, posljednji faktor koji je oblikovao međuetnički suživot na području sjeverozapadne Bosne bila je službena državna ideologija bratstva i jedinstva. Međutim, iako je ideja bratstva i jedinstva težila dokidanju međuetničkih napetosti, u stvarnosti su vlasti održavale nejednak odnos prema žrtvama rata, što autor ilustrira kroz primjere selektivnog komemoriranja žrtava rata. I dok su se komemoracije posvećivale žrtvama fašističkog terora, prešućivane su civilne žrtve nastale neselektivnom primjenom nasilja ustanika, jer bi njihovo spominjanje štetilo ratnom ugledu te osporilo mit o narodnooslobodilačkoj borbi.

Knjiga *Nasilje kao generativna sila* predstavlja važan iskorak u historiografiji, domaćoj i inozemnoj, kada je u pitanju problematika Drugog svjetskog rata. Prije svega, djelo predstavlja odmak od *bloodlands historiografije*,⁷ u kojoj je fokus na šokantnim opisima počinjenog nasilja, ali ne i na analizi njegovih uzroka. S obzirom na to da veliki dio korpusa onoga što je napisano o NDH, pa i o režimima koji su činili Sile Osovine, pripada upravo deskriptivnoj, *bloodlands* historiografiji, knjiga Maxa Bergholza predstavlja dobrodošlo osvježanje. Osim što se ponajviše bavi pitanjem uzroka nasilnih sukoba, djelo se temelji i na interdisciplinarnom pristupu, budući da autor često posuđuje koncepte iz sociologije ili psihologije, poput Milgramovog eksperimenta kada problematizira spremnost pojedinaca da odbiju poslušnost vođi, odnosno autoritetu. No, važno je naglasiti da je autor istovremeno svjestan ograničenja ahistorijskih koncepata i teorija te dobro balansira između primjene takvih koncepata i naglašavanja

prostornog i vremenskog konteksta. Još jedna dimenzija koja dodatno podiže vrijednost ovom djelu jest i komparativan pristup. Iako se u samom djelu komparativnoj metodi ne pristupa temeljito, nerijetki su dijelovi u kojima Bergholz vuče paralele s eskalacijom sukoba u ruralnim krajevima južne Azije, Ruande ili Poljske pod njemačkom okupacijom, kako bi ilustrirao postojanje mehanizama nasilja koji su zajednički ljudskom društvu, bez obzira na vrijeme i mjesto njihova ispoljavanja.

S druge strane, postoje i neke pojednosti koje se mogu i zamjeriti autoru. Prije svega, to se može odnositi na često ponavljanje istih zaključaka, što razbija ritam čitanja. Također, autor na više mjesta nekritički koristi termin elita NDH, bez dodatnih pojašnjenja o kakvoj se eliti radi. Sporadično se spominju pojedina imena koja autor uključuje u taj konstrukt, međutim čitav termin ostaje nedorečen. Naposljetku, pojedinim je izvorima autor mogao opreznije pristupiti, primjerice fondu „Sjećanja boraca iz Narodnooslobodilačkog rata 1941.-1945.“, koji se nalazi u Arhivu muzeja Unsko-Sanskog kantona u Bihaću. Svakako da su svjedočanstva partizanskih boraca nezaobilazan materijal za rekonstrukciju događaja koji su problematizirani u knjizi, no njima valja pristupiti „sa znom soli“, budući da se izjavama svjedoka moglo manipulirati kako bi odgovarali slici narodnooslobodilačkog pokreta koju su gradile jugoslavenske vlasti.

Ukupno uzevši, knjiga *Nasilje kao generativna sila* predstavlja velik doprinos hrvatskoj, ali i međunarodnoj historiografiji, budući da se odmiče od *bloodlands* historiografije te ulazi u analizu sukoba, bez apriornog dehumaniziranja suprotstavljenih strana. Pored toga što donosi neke novitete u sadržajnom smislu, poput fokusa na mikrohistoriju Nezavisne Države Hrvatske, ono što je

⁷ Termin koji je skovao Max Bergholz, prema popularnom izdanju Timothyja Snydera.

možda i najvažnije u vezi s ovim djelom jest autorov pristup problematici. U vrijeme kada se dezinformacije s lakoćom kapilarno šire putem brojnih sredstava informiranja javnosti, a povjesničarska struka svoje odgovore bazira na aktivizmu, Max Bergholz prihvatio se stare i prokušane metode „grijanja stolca“ u brojnim arhivima, od kojih su poneki lokalni dosad bivali posve zanemareni u istraživanjima. Želimo li pronaći odgovore na pitanja zašto je nasilje postalo općeprihvaćeno sredstvo vođenja politike i komuniciranja, kako je nasilje utjecalo na društvene interakcije te zašto su se, ovisno o lokalitetu, nejednakim intenzitetom odvijala ubijanja civilnog stanovništva, trebali bismo slijediti autorov primjer kao nacrt za buduća istraživanja. Širenje istraživanja na ostale lokalitete u NDH te primjena indukcijske metode, koja ide od pojedinačnog ka općem, može u konačnici pridonijeti boljem shvaćanju prirode ustaškog režima.

Tizian Raspor

Nenad BUKVIĆ: *Privid demokracije. Sabor u prvim godinama komunističke Hrvatske (1945.-1953.)* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018). 631 str. ISBN 978-953-7659-60-8.

U ovoj knjizi autor donosi rezultate istraživanja organizacije i djelovanja Sabora NR Hrvatske kao jednog od federalnih zakonodavnih tijela vlasti u jednopartijskom, tj. nedemokratskom sustavu komunističke vlasti Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) u razdoblju od 1945. do 1953. godine. S tim u vezi, autor analizira djelovanje Sabora NR Hrvatske u kontekstu odnosa s Narodnom skupštinom FNRJ, kao i usporedbe s djelovanjem skupština dru-

gih republika jugoslavenske federacije, a manjim dijelom i s predstavničkim i zakonodavnim tijelima u drugim europskim komunističkim državama. Također, pojašnjava odnos između formalnog ustavnog i stvarnog položaja Sabora NR Hrvatske u sustavu vlasti, ustroj, strukturu izabраниh zastupnika, zakonodavnu djelatnost i druge funkcije, kao i odnos s republičkim i savezним partijskim vodstvom i raznim drugim tijelima vlasti. U hrvatskoj historiografiji problematika djelovanja Hrvatskog sabora u komunističkom razdoblju nije značajnije obrađivana, nego je povremeno doticana kroz obradu raznih političkih tema iz suvremene hrvatske povijesti. Skromna dosadašnja istraženost navedene tematike ukazuje na važnost ove knjige za njeno bolje razumijevanje, čime ukazuje na društveni interes za njenom objavom.

Autor konstatira da Sabor svoj ustavni položaj vrhovnog tijela državne vlasti u Hrvatskoj, nije ostvarivao u praksi. Također, da su jugoslavenski/hrvatski politički sustav, parlamentarne i druge političke institucije vlasti oblikovani po sovjetskom modelu. To argumentira detaljnom analizom raznih sovjetskih ustavnih tekstova i državne ideologije u razdoblju od Oktobarske revolucije i uspostave komunističke vlasti do 1941. godine. Donosi i spoznaje o načinu na koji su najviši jugoslavenski i hrvatski politički dužnosnici, zastupnici u Narodnoj skupštini FNRJ i Saboru, te ustavnopravni teoretičari toga vremena, u različitim prigodama deklarativno govorili o tadašnjim parlamentarnim ustanovama i kritizirali rad onih iz ranijega razdoblja. U tom smislu pojašnjavaju se i promjene revolucionarne ideologije Komunističke Partije Jugoslavije (KPJ) od njenog osnivanja 1919. do dolaska na vlast 1945., zatim od dolaska na vlast do sukoba s Informbiroom 1948., kao i u vrijeme najburnijeg razdoblja tog sukoba do prve ustavne reforme 1953. godine.

Autor također pojašnjava temeljna načela organizacije državne vlasti i određenje parlamentarnih ustanova prema odredbama prvog jugoslavenskog/hrvatskog komunističkog Ustava. S tim u vezi analizira i širi kontekst utjecaja sovjetske državne komunističke ideologije i ustavno-pravne teorije, kao i jugoslavenske/hrvatske državne marksističke ideologije, u čijem je oblikovanju ključnu ulogu imala KPJ/KPH. Kako je oblikovanje najvišeg zakonodavnog republičkog tijela započelo tijekom Drugog svjetskog rata, u okvirima partizanskog pokreta, tj. osnivanjem Zemaljskoga antifašističkoga vijeća narodnoga oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) 1943. i proglašenjem najvišim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim tijelom u Hrvatskoj 1944., autor pojašnjava povijesne okolnosti djelovanja ZAVNOH-a do promjene imena u Narodni sabor Hrvatske 1945. godine. Zatim pojašnjava proces oblikovanja Sabora i drugih tijela, kao i njihovo djelovanje do donošenja Ustava NRH iz 1947. godine. Također analizira izbore za Ustavotvorni Sabor te donosi pregled njegovog rada po sjednicama.

Što se tiče organizacije i djelovanja Sabora nakon donošenju Ustava NRH, autor pojašnjava koje je od ustavom dodijeljenih funkcija doista obavljao i na koji način, a koje od njih nije mogao obavljati. S tim u vezi analizira izbore za Sabor na području pripojenom Hrvatskoj na osnovi Mirovnog ugovora s Italijom zaključenog u Parizu 1947. i izbore za drugi saziv Sabora 1950. godine. Pojašnjava organizaciju Sabora kroz analizu njegovih poslovnika, izbor i djelovanje radnih tijela i stručnih službi, te vrši usporedbu organizacije Sabora NR Hrvatske s organizacijom Narodne skupštine FNRJ. Također, donosi detaljnu analizu sastava Sabora u vidu dobne, spolne, nacionalne, obrazovne, socijalne i političke strukture izabраниh zastupnika. Posebno naglašava da su u Saboru bile zastuplje-

ne samo grupacije okupljene u Narodnu frontu Hrvatske, čiji su se kandidati jedini i natjecali na izborima. Upozorava da se, iako se u dostupnim izvorima u pravilu kao skupine navode komunisti, članovi Hrvatske Republikanske Seljačke Stranke (HRSS), dvostruki članovi KP-a i HRSS-a, te vanstranački kandidati, s velikom sigurnošću može tvrditi kako su većina zastupnika bili komunisti. Pojašnjava prava i obveze saborskih zastupnika, njihovu zastupljenost u Narodnoj skupštini FNRJ, kao i razgraničenje poslova Sabora NR Hrvatske i Narodne skupštine FNRJ. Donosi pregled rada Sabora i saborskih tijela u sjednicama, kao i njegove zakonodavne djelatnosti. Posebnu pozornost posvećuje odnosu Sabora s republičkim i saveznim partijskim vodstvom i drugim tijelima vlasti. U završnom dijelu analizira utjecaj Sabora na svakodnevni život građana.

Nakon analize gore navedenog autor zaključuje da Sabor nije ostvarivao u praksi ustavni položaj vrhovnog tijela državne vlasti u Hrvatskoj, te da je u njegovoj organizaciji i djelovanju preslikan model organizacije i djelovanja Narodne skupštine FNRJ, koji je oblikovan po sovjetskom modelu. Također, da zakonodavna djelatnost i druge funkcije koje su Saboru pripadale prema republičkom i saveznom Ustavu nisu uključivale stvarnu inicijativu i raspravu, već su predstavljale samo formalno normiranje prethodno definiranih političkih ciljeva i ideja partijskog vodstva, koje je donosilo najvažnije političke odluke. U radu Sabora nije bilo mogućnosti izražavanja pluralizma političkog mišljenja, a građani i razne organizacije nisu se obraćali Saboru s ciljem utjecaja na njegov rad, već s ciljem ostvarivanja osobnih prava, ponajprije socijalnih. Zapravo, Sabor je samo formalno izglasavao akte pripremljene u partijskim i vladinim tijelima, bez konkretne rasprave i bez pluralizma političkoga mišljenja. Sve to proizlazi

iz činjenice da su, kako zaključuje autor, javno deklarirane, formalno demokratske odredbe saveznog i republičkih ustava bile zavjese iza kojih se prikri- vala snažno centralizirana država i jed- nopartijska diktatura na čelu s Josipom Brozom Titom. Autor na kraju konstatira da je, bez stvarnoga političkoga utjecaja, Sabor zapravo, kroz svojevrсни automa- tizam u radu, stavljao pečat na zakonske prijedloge Vlade, odnosno KPH/SKH, kao glavne poluge političke moći u pro- cesu oblikovanja totalitarnog političkog sustava vlasti u neposrednom poratnom razdoblju.

Knjiga svojim utemeljenjem po- najprije na izvornom arhivskom gradivu i sveobuhvatnom pristupu, predstavlja važan doprinos hrvatskoj historiografiji. Riječ je o knjizi koja na temelju arhivskih izvora, kao i literature, sustavno i teme- ljito prikazuje organizaciju i djelovanje Sabora NR Hrvatske od 1945. do 1953. godine. Rad daje odgovore na mnoga do sada neotvorena pitanja ili pruža nove podatke, što će dati novi poticaj razvo- ju historiografske struke u Hrvatskoj, napose istraživanju političke povijesti Hrvatske u okvirima komunističke Jugo- slavije. Veoma širok zahvat problemati- ke, od prikaza političkih i međunarodnih okolnosti uspotave komunističke vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji, formiranja najvi- ših tijela vlasti, posebice zakonodavne, u vidu Sabora NR Hrvatske, kao i njegove organizacije i djelovanja, posebice u nje- govom odnosu prema partijskim i dru- gim tijelima vlasti, kako na republičkoj, tako i na saveznoj razini, u okolnostima jednopartijske komunističke diktature, pruža cjelovit uvid u naslovljenu temu. Jasan tematsko-kronološki pristup omo- gućuju dobro snalaženje u kompleksno- sti sadržaja.

Ovom je knjigom Nenad Bukvić odredio kvalitetan metodološki okvir za buduća istraživanja problematike uspo- stave i djelovanja pojedinih tijela vlasti

u okolnostima jednopartijskog komuni- stičkog političkog sustava na prostoru Hrvatske i bivše Jugoslavije.

Miroslav Akmadža

Roman DOMOVIĆ: *U zasjedi dezinformacija. Informacijske operacije u medijskom prikazu Domovinskog rata*. (Zagreb: Hrvatski memori- jalno-dokumentacijski centar Do- movinskog rata, Tehničko veleučili- šte Zagreb, 2019). 239 str. ISBN 978-953-7439-91-0.

Suizdavaštvom i suradnjom Hrvat- skog memorijsko-dokumentacijskog centra Domovinskog rata i Tehničkog veleučilišta u Zagrebu objavljena je u veljači 2019. godine knjiga Romana Domo- vića *U zasjedi dezinformacija: infor- macijske operacije u medijskom prikazu Domovinskog rata*. Monografija je nado- punjena i djelomično preoblikovana dok- torska disertacija obranjena na Odsjeku za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu u prosincu 2015. go- dine. Autor knjige Roman Domović viši je predavač na Tehničkom veleučilištu u Zagrebu, istražuje i objavljuje stručne radove iz područja hibridnih djelovanja, čiji su dio i informacijske operacije. Ne- običnim se čini povezivanje povijesne s informacijskim znanostima, ali s obzi- rom na to da se koncept informacijskih operacija koristi u suvremenom društvu i nedavnoj prošlosti, sasvim je razumljiva ostvarena suradnja. Povijesni su događa- jji i procesi podložni različitim interpre- tacijama, stoga pri proučavanju moderne i suvremene povijesti povjesničar treba imati na umu uključenost naizgled skri- venih faktora u reprezentaciji povijesnih zbivanja. Oblikovanje i uporaba lažnih

informacija prisutni su i u medijskom prikazu stvaranja moderne hrvatske države i događaja iz Domovinskog rata, što predstavlja okosnicu objavljenog istraživanja.

Uz *Predgovor* (IX-X), *Uvod* (1-4) i *Zaključak* (220-225), knjiga je podijeljena na četiri poglavlja, od kojih je ključno, četvrto poglavlje složeno razdijeljeno na manje jedinice. Na kraju knjige nalaze se popis kratica, slika i tablica, izvori i literatura, tiskani mediji, internetski portali i osobne internetske stranice te kazalo imena. Postavljena je hipoteza da su provedene informacijske operacije tehnikama manipuliranja informacijama koje su stvorile lažne realnosti događaja iz Domovinskog rata i tadašnjeg političkog vodstva, čime je autor u uvodnom poglavlju jasno i nedvosmisleno utvrdio metodologiju rada. Provođenje informacijskih operacija tehnikama informacijskog ratovanja podrazumijeva ostvarivanje dominacije u javnom informacijskom prostoru, na korist pojedinca ili određene društvene skupine domaćeg ili stranog porijekla. Autor pojašnjava na koji je način pristupio istraživanju, prvenstveno prikupljanju relevantne građe i literature, znanstvenoj analizi u obradi prikupljenog materijala te prikazu rezultata. Rezultati istraživanja stavljeni su u kontekst suvremene teorije o provođenju takvih informacijskih i medijskih operacija, istaknuti su sudionici te analizirane uspješno obavljene informacijske operacije.

U prvom poglavlju (*Informacijske operacije*, 5-8) autor objašnjava značenje, porijeklo i uporabu naslovnog pojma, koji je nastao tijekom 1990-ih godina, neposredno po okončanju hladnoratovskih nadmetanja, napetosti i sukoba, vjerojatno u krugu američkog Ministarstva obrane, koje je pojam formiralo iz pojmova „informacijskog ratovanja“ i „zapovijedanja i vođenja“. Naime, smatra se da se dominacija i prevlast na svim

razinama (strateškoj, taktičkoj, operativnoj) ostvaruje upravljanjem i posjedovanjem pravih ili pravodobnih informacija, a ne nužno uporabom oružane sile, pa se vješto koriste u diplomatskim aktivnostima. Provođenjem takvih operacija pokušava se obično ostvariti prednost u odnosu na protivnika, što znači da operacije funkcioniraju u odnosu spram *drugoga*. Operacije individue, organizacije i sustava odvijaju se u informacijskom prostoru sastavljenom od triju dimenzija (fizička, informacijska i spoznajna) putem kojih se „skupljaju, obrađuju i diseminiraju informacije“ kako bi se utjecalo na djelovanje suprotne strane trajnim ili dugotrajnim posljedicama. Osim informacijskih operacija, u hrvatskoj informacijskoj znanosti uveden je pojam *specijalnih operacija*, koje podrazumijevaju kratkotrajnu uporabu dezinformacija u svrhu upravljanja percepcijom. U tom slučaju postiže se učinak informacijske operacije, pa je onda specijalna operacija njezin podskup, što govori o složenosti pojmova, međusobnog utjecaja i bezbrojnih mogućnosti. Putem operacije utjecaja, kontrole pristupa medija i kibernetičkih operacija provode se informacijske operacije.

O dezinformacijama se piše u drugom poglavlju nazvanom jednostavno *Dezinformacije* (9-13). Dezinformacija u svojoj biti sadrži fragment provjerljive istine oko koje se stvara lažna, obmanjiva konstrukcija. Namjerno plasirane pogrešne informacije sa svrhom jasne obmane dolaze u obliku izrečenih tvrdnji, pisanom obliku, ali i manipulacijom slikanog ili zvučnog sadržaja (montaža fotografije ili tonske snimke). Autor razlikuje dezinformacije, laž i *spin*, što se u današnjem svijetu učestalo koristi. Uspješnost prihvaćanja dezinformacije kod primatelja, odnosno postignuta obmana, a time i provedena informacijska operacija, ostvaruje se dovoljnom količinom i zastupljenosti plasiranih dezinformacija.

macija, intenzitetom medija i autora koji je plasiraju i onih koji dezinformaciju podupiru.

U trećem poglavlju (*Teorijski okvir provođenja informacijskih operacija u medijskom prikazu Domovinskog rata*, 14-23) ukratko se naznačuju nositelji i metode provođenja informacijskih operacija. Nositeljima stvaranja lažne realnosti u prikazu Domovinskog rata autor smatra pojedince i interesne grupe koji su pripadali ili svakako bili naklonjeni propalom komunističkom sustavu i nekadašnjoj Jugoslaviji, ali i one koji su se protivili procesu osamostaljenja hrvatske države pod vodstvom prvog predsjednika Franje Tuđmana. Kada je već onemogućeno očuvanje Jugoslavije, nositelji su pristupili strategiji ostvarenja ideje *zapadnog Balkana* kao svojevrsne sljednice jugoslavenske države. Autor imenuje Stjepana Mesića nositeljem tog programa, a predmetom istraživanja postaju ljudi lijevo liberalnog svjetonazora i njima skloni mediji, organizacije i društva. U potpoglavlju *Provođenje informacijskih operacija* sažimaju se osnovne upute, tehnike i elementi koji čine informacijsku operaciju. Provođenje informacijskih operacija može se odvijati na dva načina – *shemom spuštanja* (mrežno – piramidalna struktura s autoritetom na vrhu i mrežom glasnika na nižim razinama) ili *shemom penjanja* (obrnuta provedba, od niže strukture ka višem autoritetu), a obje podrazumijevaju „vertikalno-horizontálnu integraciju komunikacijskog procesa“. Kako bi operacija ostala nerazotkrivena, nositelji se služe *posrednicima* koji stvaraju šumu mogućih izvora, štite vrh i produljuju provođenje informacijske operacije. Provođenje zahtijeva izvor prihoda, distribuciju materijala i razgranatu medijsku mrežu koja distribuira ciljane dezinformacije. Uspješnost operacije povećava se duljom prisutnošću dezinformacija i „pouzdanih“ prenositelja. Ciljana publi-

ka je šira javnost, čije predispozicije su već u početku ograničene i koja je nedovoljno upoznata s informacijama o pojedinom događaju iz Domovinskog rata. U zaključnom dijelu poglavlja autor je nabrojao metode i postupke tijekom provođenja informacijske operacije, kako bi taj obrazac primijenio na medijskim slučajevima vezanim uz prikaz Domovinskog rata.

Četvrto, glavno poglavlje (*Primjeri informacijskih operacija u medijima*, 24-219) podijeljeno je na šest manjih cjelina kroz koje se obrađuje šest primjera provođenja informacijskih operacija. Karakterizira ga sistematična podjela i lako razumljivo oblikovanje cjeline, odnosno teze. Autor obrađuje šumu informacija, mnoštvo podataka analizira, kategorizira i selektira, da bi uvidio i spoznao elemente i tehnike informacijskih operacija.

Prvi primjer i dio glavnog poglavlja je *Teza o prodaji/izdaji Vukovara* (24-73). Vukovarska bitka smatra se jednom od najtežih i najvažnijih bitaka u početnoj fazi rata za neovisnost. Tijek i posljedice bitke izazvali su opravdanu pažnju brojnih čimbenika. Autor polazi od ideje da „u medijima postoji struja koja se javnosti trudi nametnuti tezu da je hrvatski državni vrh na čelu s predsjednikom Franjom Tuđmanom izdao odnosno prodao Vukovar“. Za početak razotkrivanja informacijske operacije autor analizira sporni prilog o padu Vukovara autora Hrvoja Zovka, emitiran 20. studenog 2011. godine u središnjem Dnevniku HRT-a urednika Zorana Šprajca. Okosnica priloga umetanje je dokumenta pod imenom *Optužnica*, koju je na Hrvatskom radiju Vukovar u najtežim ratnim trenucima pročitao novinar Siniša Glavašević. Glavašević nije autor kontroverzne izjave, koja nije nastala u okruženom Vukovaru, pa ni u Vinkovcima kao zapovjednom mjestu, nego, prema novijim istraživanjima, neprijateljskim djelovanjem informacijske propagande,

u sklopu akcija kontraobavještajne grupe OPERA (Odeljenje za propagandni rat).⁸ Prilog tvore i kraćeni tonski zapisi telefonskih razgovora između zapovjednika obrane Vukovara, kasnije zapovjednika Operativne grupe Vinkovci, Vukovar i Županja, sa službenim Zagrebom (predsjednik Tuđman, predstojnik predsjednikovog ureda Hrvoje Šarinić, načelnik GS OSRH general Anton Tus) te pripadajući transkripti. Prvi transkripti objavljeni su 30. prosinca 1991. godine u *Slobodnom tjedniku*, a tonski zapisi pušteni su u emisiji *Latinica* 28. studenog 2005. godine. Autor smatra da je sugestivnošću i izvrtnjem prostorno-vremenskog konteksta u prilogu izvršena manipulacija montažom tonskih zapisa i kraćenjem javnosti poznatih transkripata da bi se stvorio dojam „bezobzirnog Zagreba“ koji ne odgovara na pozive, ne šalje pomoć, zaustavlja proboj i ne želi izvući civile iz opkoljenog grada Vukovara. S obzirom na to da prilog dobiva na snazi reakcijama istaknutih osoba, tadašnjih sudionika i upečatljivih medija nakon emitiranja, autor knjige iznosi tvrdnju da se prilogom izvršilo nametanje percepcije s informacijama koje nemaju uporište u povijesnim događajima i izvornoj građi. Putem medija javljaju se osobe, prenositelji informacija, koji dobivaju znatnu pažnju u javnom prostoru, a čije djelovanje upućuje na tipične metode informacijske operacije. Televizijski prilog, o kojem se raspravljalo na Programskom vijeću HRT-a, primjer je manipulacije i kršenja profesionalnih standarda u svrhu medijskog ponavljanja mita o prodaji/izdaji Vukovara. Medijski plasirane manipulacije informacijama obično se javljaju u simboličkom razdoblju tijekom studenog svake godine, a osobito tijekom

procesa tzv. detuđmanizacije. Unutar teksta o prodaji/izdaji Vukovara zasebno se obrađuje dokument *Optužnica*, odnosno više primjera tog dokumenta, potpisanog, pročitano ili dijeljenog putem letaka. Najčešće je *Optužnica* bila temelj oblikovanja mita od prodaji/izdaji Vukovara, pa su za autora od presudne važnosti osnovne informacije o podrijetlu tog dokumenta. Domović ostavlja dvije mogućnosti: autor *Optužnice* koju je pročitao Siniša Glavašević nije KOS, ali je isti kasnije iskoristio sadržaj za propagandni rat, ili je ipak autor dokumenta KOS, koji je vršio višestruke propagandne aktivnosti. Medijskom manipulacijom događaja tijekom i nakon bitke za Vukovar pokušava se diskreditirati i kompromitirati tadašnje vodstvo RH, prvenstveno predsjednika Franju Tuđmana, kako je pad Vukovara ispoštovani dogovor zamjene za zapadnu Hercegovinu ili međunarodno priznanje Hrvatske, odnosno da je „Vukovar žrtvovan za neke druge interese“. Domović zaključuje da teza nema uporišta u činjenicama, ne može se argumentirati na znanstvenoj razini, ali svejedno egzistira u javnom informacijskom prostoru.

Druga teza je *Mit o 200 obitelji* (74-104) koji pojedinci smatraju Tuđmanovim gospodarskim projektom i temeljem pretvorbe i privatizacije. Mit je korišten u svrhu difamacije predsjednika Tuđmana za vrijeme rata, a kasnije kao dio procesa tzv. detuđmanizacije. Autor je uočio da se tijekom 1990-ih upotrebljavala brojka do stotinu obitelji bliskih vladajućoj stranci i predsjedniku, da bi nakon 2000. godine tipična sintagma postala „200 obitelji“ (prvi je koristi *Feral Tribune*). U rijetkim znanstvenim radovima pisalo se o sintagmi „200 obitelji“, ali bez odgovarajućeg znanstvenog aparata. Ozbiljni znanstveni radovi koji se bave temama hrvatskog gospodarstva nakon osamostaljenja države (a kojih je vrlo malo), poput *Manageri i privatizacija* Drage

⁸ O *Optužnici* je, osim autora, pisao Marko Lončar. Vidi više: Marko Lončar, „Činjenice o „Optužnici“ koju je pročitao Siniša Glavašević“, *National Security and the Future* 11 (2010), br. 2-3: 9-60.

Čengića, ne spominju navedenu sintagmu pa je onda i ne pripisuju Tuđmanu. Od mogućih ishodišta sintagme (mjesta i vremena izricanja), autor daje gotovo opskurne primjere forumskog tipa i neprovjerljive usmene predaje, ističući kao temeljnu manjkavost zagovornika i protivnika teze nepostojanje konkretnih dokaza o Tuđmanovom izricanju ili neizricanju tražene sintagme. Stjepan Mešić, kao glavni zagovornik, ne odustaje od podržavanja teze, upotrebljavajući različit broj obitelji, dok Vladimir Šeks i Hrvoje Šarinić, kao bliski suradnici, tvrde da tako nešto nisu čuli od Tuđmana, a ako i jest izrekao, izvučeno je iz konteksta, jer nije podržavao takav oblik kapitalizma. Moguće izvorište teze autor pronalazi u francuskoj povijesti prve polovice XX. stoljeća, oslanjajući se na knjigu *The myth of the „two hundred families“* autora Malcolma Andersona, koji je pripisuje francuskom premijeru Édouardu Daladieru iz vremena svjetske gospodarske krize 1930-ih. Mit se ponovno aktualizirao tijekom 2017. godine radom *istražnog povjerenstva za Agrokor*, kada se čak i Josip Manolić pozivao na Domovićevu teoriju o francuskom porijeklu izraza. Na koncu, Domović nije mogao potvrditi Tuđmanovo autorstvo tako važne teze za hrvatsko gospodarstvo i oblik gospodarske strategije.

Treći primjer informacijske operacije u medijima je poglavlje *Globusovi zemljovid i podjela Bosne i Hercegovine* (105-129) te s njime tematski povezano četvrto poglavlje *Vrpce iz Karađorđeva* (130-133). Autor pretpostavlja informacijsku operaciju koja je provedena objavom zemljovida u tri članka tjednika *Globus* o tajnim dogovorima s jednog od predsjedničkih sastanaka Tuđmana i Miloševića u Karađorđevu. Autor se ne bavi povijesnim činjenicama susreta dvaju predsjednika 25. ožujka 1991. godine (o tome pišu Miroslav Tuđman i Ivo Lučić), nego tehnikama manipulacije informaci-

jama s navodnim zemljovidima kao ilustrativnim dokazima. Od objave prvog članka 14. lipnja 1991. godine, gdje se prvi put spominje „Karta za podjelu Bosne!“ (bez sastavnice Hercegovine), a koji potpisuju neimenovani članovi *ekspertnog tima*, autor uočava nekoliko segmenata manipulativnog djelovanja: manipulacija naslovom, izbor riječi (poput „zavjera šutnjom“), nagađanje, logičke pogreške i manjak argumentacije, korištenje *weasel words*, skrivanje izvora. U drugom članku od 19. srpnja 1991. godine zemljovid se predstavlja kao materijali pregovaračkih timova, iako se iz prvog članka čita kako ih je izradio *Globusov ekspertni tim*, isključivo angažiran na tom pitanju. Sporni zemljovid koristi se i u trećem članku 24. siječnja 1992. godine, ali ovaj put stoji da su se pojavili „u političkim kuloarima“. Fikcijskim zemljovidima manipuliralo se i u kasnijim člancima i objavama, poput novinskog članka od 11. kolovoza 1995. godine, u kojem autor članka Davor Butković poznaje izvorište zemljovida, pa čak i grafičku pripremu stalnog suradnika. Kartografskim projektom i popratnim tekstovima u *Globusu*, u kojima se manipulira autorstvom i namjenom zemljovida, pokušalo se od fikcije o podjeli BiH u Karađorđevu stvoriti nepobitna povijesna činjenica. Nastavno na „izmišljene zemljovide“, od 1992. do 1997. godine u javnom informacijskom prostoru širila se priča o postojanju vrpce sa snimkom sastanka iz Karađorđeva. Kako su glavni nositelji (Dobroslav Paraga, Ivan Zvonimir Čičak, Ivo Banac i Martin Špegelj) izjavljivali nekonzistentne informacije o posjedu snimki, a postojanje im nije dokazano, Domović smatra da su vrpce iz Karađorđeva „predmet upravljanja percepcijom javnosti o političkom djelovanju predsjednika Tuđmana“.

Sadržajem najveći primjer je peto poglavlje (*Stajališta predsjednika republike SFRJ o ustavnopravnoj krizi na*

pregovorima od ožujka do lipnja 1991., 134-201), u kojem autor pomoću izvorne građe upućuje na neistinite konstrukcije koje su u javnosti prezentirane kao stvarni događaji, poput već spominjanog dogovora između Miloševića i Tuđmana o „podjeli Bosne“ u Karađorđevu. Pretpostavku za istraživanje omogućio je pristup određenim fondovima u Hrvatskom državnom arhivu, kao i objavljivanje dotad neobjavljenih deklasificiranih transkripata iz fonda Ureda predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana. Iz njih se spoznaju neke važne informacije, ali i opovrgavaju teze koje su kružile javnim informacijskim prostorom zbog prisutnosti određenih fragmentarnih transkripata, počevši od 2000. godine, predsjedničkih govora Stjepana Mesića i svjedočenja pred Haškim sudom. Navedene teze pojavljivale su se u javnosti, vješto dirigitirane i korištene u sudskim procesima kao diskreditacijski čimbenik iz vremena osamostaljenja države i obrambenog rata. Uvidom u materijale i transkripte nastale tijekom održavanja šest sastanaka predsjednika republika SFRJ od ožujka do lipnja 1991. autor utvrđuje autentičan prikaz odnosa predsjednika Tuđmana prema samostalnosti Hrvatske, cjelovitosti BiH i demokratskom rješenju jugoslavenske krize, ali i zlonamjernost pojedinaca koji danas smatraju pregovore apsurdnima. Zainteresirani povjesničari zasigurno mogu pronaći mnoštvo podataka i proučavati napetu raspravu između šestorice predsjednika, od kojih se neki trude ostvariti što je moguće povoljniji dogovor, a neki uporno „miniraju“ bilo kakav dogovor. U transkriptima se mogu vidjeti i vrlo indikativne izjave poput izjave Franje Tuđmana: „(...) zainteresirani smo da nađemo rješenje u okviru Saveza suverenih republika, ali ako se stvari tako razvijaju, da Slovenija donosi takvu odluku, a nije nikakva tajna, nego je javna tajna da za takvu odluku su Slovenci imali i poticaja iz krugova službene beogradske politi-

ke, pa među inim čak i armije (...)“ (str. 143). Ali i izjave Alije Izetbegovića: „U nas postoje samo dvije opcije, jedna je savezna opcija a i druga, u svakom slučaju da budu zajednice. U jednom slučaju u vidu savezne države, a u drugom slučaju saveza država. To su dvije opcije ali u oba slučaja se implicira zajednica, nikakva nezavisnost.“ (str. 163) Transkripti pokazuju sliku burnog vremena i pregovora koji su poslužili Tuđmanu u odgađanju neminovnog sukoba i međunarodnim faktorima u pogledu ponašanja i namjera ostalih sudionika, osobito Miloševića, Kučana i Izetbegovića. Također, putem transkripata moguće je usporediti kazivanja Martina Špegelja o planovima napada na JNA i Mesića s tezom o „besmislenim pregovorima“. Autor zaključuje kako često ovakvi ključni događaji pokazuju neshvaćanje, nedoraslost i taštinu sudionika. U javnom informacijskom prostoru egzistiraju teze da je hrvatsko vodstvo tijekom 1990-ih sudjelovalo u dijeljenju BiH s Miloševićem, da su pregovori ustavnopravne krize bili „besmisleni“, da je Tuđman propustio napasti JNA tijekom desetodnevnog rata u Sloveniji te istovremeno da je nastupao agresivno i nacionalistički, poput Miloševića i Srbije. Autor prikazuje kako se upravo korištenjem izvorne građe i arhivskim radom mogu opovrgnuti neutemeljene teze.

Posljednje poglavlje i primjer je *Teza da je prepolovljen broj Hrvata u Bosni i Hercegovini zbog hrvatske politike 1990-ih* (202-219). Spomenutu tezu u domaćoj i stranoj javnosti afirmirao je tadašnji predsjednik RH Ivo Josipović, smatrajući kako opće uništenje i depopulacija u BiH (i hrvatskog pučanstva) nisu uzrokovani agresivnim osvajačkim ratom radi „ostvarenja velikosrpske ideje i potrebe bošnjačko-muslimanske zajednice za prostorom nego je kriv konglomerat loših politika zemalja s područja bivše Jugoslavije“, a među njima

i Hrvatske. Autor smatra kako za ovu obavijest nisu ispunjeni kriteriji točnosti, potpunosti i dostupnosti, pa izjavu predsjednika tumači kao dezinformaciju. Uz to, predsjedniku Josipoviću bili su poznati podaci i istraživanja pa je namjerna dezinformacija njegova neutemeljena projekcija. Za izjavljenu tezu ne može se utvrditi izvorište, a i ako postoje izjave, poput one Stjepana Mesića o 500.000 manje Hrvata zbog Tuđmanove politike, one se, prema autoru, smatraju nevjerođostojnim.

Zaključno, autor sažima cjelokupno istraživanje na nekoliko stranica. Na jednom mjestu naznačene su glavne odrednice informacijskih operacija, od korištenja dezinformacije, oblikovanja operacije utjecaja, metoda i tehnika djelovanja informacijske operacije do nositelja takvih aktivnosti. Informacijske operacije imaju za cilj trajno ili što dugotrajnije „utjecati na promjenu sadržaja i organizacije korpusa javnog znanja protivnika o određenoj temi“. U operacijama utjecaja ili upravljanja percepcijom plasiraju se dezinformacije koje su sredstvo za ostvarivanje dominacije. Od nekadašnjeg korištenja u vojne svrhe, u suvremeno doba informacijske operacije značajno su prisutne u civilnom društvu. Autor je na temelju analize medijskog prikaza Domovinskog rata izdvojio šest primjera informacijskih operacija koje su za cilj imale oblikovanje lažne slike o povijesti rata za neovisnost i povijesnim sudionicima, konkretno prvom hrvatskom predsjedniku Franji Tuđmanu. Tako, autor je ostvario primjenu teorija informacijskih znanosti na području istraživanja povijesti i interpretaciji povijesnih događaja te povezoao dvije znanstvene discipline. Informacijske operacije govore povjesničaru koliko oprezno mora pristupiti temi istraživanja suvremene povijesti, kritički analizirati izvornu građu (koja može biti kompromitirana u vrijeme nastanka) te intenzivno propitivati kori-

štene tiskovine i različitu literaturu koje mogu nositi dezinformacijsku konstrukciju, odnosno namjernu podvalu s ciljem obmane i stvaranja lažne prošle stvarnosti. Autor dolazi iz sasvim drugačije struke od historiografske, što se i primjećuje prema načinu oblikovanja sadržaja i pristupa osjetljivim (kontroverznim) temama. Bez obzira na relativno novija povijesna zbivanja i kratku povijesnu distancu, autor ne izbjegava imenovanje ključnih ličnosti koje su provodile informacijske operacije te se ne suspreže od iznošenja kompromitirajućeg sadržaja, što bi na njegovom mjestu povjesničar vjerojatno odradio na suptilniji način. Knjiga *U zasjedi dezinformacija. Informacijske operacije u medijskom prikazu Domovinskog rata* predstavlja uspješnu primjenu teorijske koncepcije iz područja informacijskih znanosti na polju historiografije te dobar primjer kako treba pristupiti daljnjem istraživanju hrvatske suvremene povijesti.

Gabrijela Baričić

Luka JAKOPČIĆ: *Gladijadori: povijest svakodnevnog života u Hrvatskoj s pokojom turističkom preporukom* (Zagreb: Recider projekt, 2019). 308 str. ISBN 978-953-488-230-6.

Uoči Interlibera, u studenom 2019. godine, objavljena je knjiga mladog povjesničara Luke Jakopčića i njegovih suradnika pod naslovom *Gladijadori*. Naslov i podnaslov doista djeluju pomalo zbujujuće pa treba reći da asocijacija na antičke gladijatore nije slučajna, s tom razlikom da se protagonisti ove knjige bore protiv gladi i jada. Prvenstveno treba reći da ova knjiga nije ni klasični turistički vodič, ni klasično historiografsko djelo. Možemo pretpostaviti da je upravo

u spajanju toga dvojega bila najveća težina zadatka koji je pred sebe postavio ambiciozni povjesničar Luka Jakopčić. Trebalo je pronaći pravu mjeru ili „zlatni rez“ pri povezivanju historiografije i turizma. Čini se da je u tome uspio, i to na način da se odmaknuo od kabinetske i učioničke povijesti, a okrenuo se povijesti na Instagramu, Facebooku i drugim društvenim mrežama. Kao što je naveo u predgovoru, okrenuo se prema stvarnim potrebama današnjega načina života.

Luka Jakopčić (rođen 1989. godine) povjesničar je i poduzetnik koji je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu diplomirao komparativnu književnost i povijest. Radi kao kulturno-turistički i projektni konzultant, turistički vodič i slobodni istraživač-povjesničar. Vodi tvrtku *Recider projekt* koju je sam osnovao za savjetovanje u kulturi i ruralnom razvoju. Njegov diplomski rad objavljen je 2016. godine kao knjiga pod naslovom *Divljina s pečatom: socioekološki sustav brodske Posavine u 18. stoljeću* u izdanju Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Pri izradi ove nove knjige angažirao je još nekoliko povjesničara najmlađe generacije (raspon godina svih autora je od 25 do 36) te je ova mlada i inovativna ekipa nastojala ostvariti namjeru da se „rezultati rada humanističkih znanosti približe široj publici i potrebama realnog života“, kao što stoji u predgovoru. Suradnici, odnosno autori dijela tekstova u knjizi su: Lucija Bakšić, Jelena Kulušić, Damir Stanić i Zoran Turk. Voditelj projekta i suradnici uspjeli su u svojoj namjeri tako što su kapitalizirali postignuća historiografa i ono što su povjesničari objavili stavili u svrhu prezentacije različitih krajeva u turističkom smislu.

Autor knjige neobični je povjesničar i još neobičniji poduzetnik. Svoje mjesto pod suncem (odnosno na tržištu rada) nastoji pronaći na način koji će preporučiti samo nekolicina sveučilišnih

profesora s kojima se mladi povjesničari tijekom studija mogu susresti, a to je okretanje poduzetništvu i borbi za poslove izvan odgojno-obrazovnih ustanova u zemlji u kojoj je ionako djece sve manje, a novi povjesničari svake godine stječu diplome na skoro 10 fakulteta. Unatoč takvom pristupu, autor nije iznevjerio historiografsku tradiciju jer vjerno interpretira povijesne izvore i koristi se klasičnim metodama. Pri tome je obilno koristio zapise Taubea, Relkovića, Fortisa i drugih iz 18. stoljeća, kao i kasnijih stoljeća. Svatko će primijetiti da poštuje kronologiju pri opisivanju prošlih događaja i u tekstovima vladaju sklad i red, pogotovo u objašnjavanju različitih procesa u pojedinim regijama. U tome smislu možemo reći da je to jedna vrsta „povijesti Hrvata“ napisana na inovativan način, a zahvaljujući slobodnome stilu, zanimljivija je od povijesnih pregleda kakve može ponuditi klasična historiografija. Ipak, profitirat će svi oni koji će knjigu konzumirati kao štivo iz kojeg će učiti o povijesti Hrvatske. S druge strane, svi oni koje ne zanimaju napredak i inovacije u hrvatskoj historiografiji neće biti zakinuti jer knjiga doista sadrži informacije koje čitatelje vode do gastronomskih doživljaja, putoholičarskih avantura te sadrži dobre ideje i preporuke za turističke obilaske, pogotovo preko QR kodova pod lozinkom „Doživi“.

U knjizi je do izražaja došla Jakopčićeva erudicija. Naslovi priča su privlačni i nerijetko osuvremenjeni, što primamljivo djeluje na čitatelje. Jedna je od glavnih odlika teksta britki humor. Primjerice, ostaje upitno je li časnika Kneževića doista bolio zub kada je u zamjenu za lagvić rakije preveo „migrante“ preko habsburško-osmanske imperijalne granice ili je zubobolja tek efektno sredstvo za rasonodu čitatelja i autora. Dakle, uzbudljivosti štiva pridonose protagonisti radnje kao glavni likovi nekog romana. Knjiga se sastoji od sedamdesetak priča,

od kojih svaka predstavlja jednu obrađenu temu, a opet knjiga funkcionira kao cjelina. Kada tu knjigu čita povjesničar, iako mu je većina tih događaja, osoba i pojava ili procesa dobro poznata, tekst ostavlja bez daha, a to je ono što povjesničari nerijetko teško mogu postići (neka se nitko ne nađe uvrijeđen).

Sadržaj knjige *Gladijadori* podijeljen je na četiri velike cjeline. *More i planine* naslov je prve cjeline, u kojoj su opisane primorska i gorska Hrvatska, odnosno Dalmacija, Dalmatinska zagora, Lika, Istra i drugi krajevi. U drugoj cjelini nalaze se priče iz panonske Hrvatske, a u trećoj je obrađena središnja Hrvatska kao jezgra novovjekovne hrvatske države. U toj su cjelini svoje mjesto pronašli Hrvatsko zagorje, Međimurje i druge regije koje su slabije zastupljene u knjizi, te bi netko mogao zamjeriti neravnomjerno obrađivanje različitih regija. No, to ne bi trebalo zamjeriti s obzirom na raznolikost koja krase našu domovinu, kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti. Posebnu cjelinu čine priloge: nekoliko zemljoviđa, popis bibliografije i kratke bilješke o autorima. Uz to bi čitatelji svakako trebali pročitati sadržajni predgovor na početku knjige radi lakšeg razumijevanja knjige i spomenutog naslova. Dakle, cjeline su geografski određene, a kroz svaku od njih protežu se neke teme kao što su: pogubnost epidemija, kultura stanovanja (Dalmacija, Slavonija), zdravstvene (ne) prilike, migracije i drugo. Uz to, autori tekstova postavljaju pitanja koja potiču na razmišljanje (primjerice, propitivanje „starosti“ slavonske baštine), ali nude i odgovore te plijene pažnju originalnim i korisnim interpretacijama.

Jedna od velikih cjelina knjige je *Panonski san*, u kojem je pažnja posvećena Slavoniji. Posebno je obrađen grad Osijek kao „srce Slavonije“. Povijest glavnog grada Slavonije opisana je kroz priče o svakodnevnom životu u 18. stoljeću, preko života građanstva u 19. i 20.

stoljeću, do tema iz suvremenog doba. Zastupljene su i teme iz povijesti okoliša, što je u slučaju Slavonije povezano s vodama koje su izazivale epidemije i druge neugode, kao što su komarci. Opisana je kultura stanovanja, prehrane i oblačenja u tipičnim slavonskim kućama (doticaj s etnologijom). Na kraju su priče o Vukovaru s opisima događaja iz 1991. godine, uz koje je nemoguće ne doživjeti ganuće i iskrenu tugu zbog svakodnevnog života u tome gradu u tim teškim danima.

Svatko od šireg kruga čitatelja pronaći će nešto o svojem zavičaju, mjestu ili regiji koji su mu zbog nečega bliski ili poznati. Štoviše, knjiga može biti poticaj drugima da za svaku regiju izrade jedan takav turistički vodič, iako to nije vodič za klasične turiste ni turističke vodiče, nego za one koji uvijek „žele znati više“. U tome smislu mogli bismo usporediti ovu knjigu sa znamenitim djelom Branka Fučića *Terra incognita*, s kojom pod rukom možemo obići Istru i ne propustiti najveće znamenitosti (freske Vincenta iz Kastva u Bermu, županov stol u Tinjanu i ostalo), a s ovom knjigom to možemo učiniti po cijeloj Hrvatskoj. Vrijeme i svi oni koji se upute na otkrivanje Hrvatske uz pomoć Jakopčičeve knjige pokazat će korisnost spoja historiografije i suvremenih potreba u turizmu. Pri tome treba imati na umu da živimo u vremenu kada je autentična priča potrebna za prodaju nekog proizvoda ili usluge, a to posebno vrijedi za turističku ponudu. Naša povijest doista obiluje autentičnim pričama i zbog toga su povjesničari u povlaštenom položaju otkrivati i približavati širem krugu čitatelja sudbine stvarnih osoba i autentične situacije iz prošlosti. Naime, oni koji dovoljno snažno zagrebu patinu stoljeća i dovoljno duboko zaoru po arhivima znaju da život piše najbolje romane, doduše vrlo često dramatične i tragične. Budući da ovo nije prva knjiga Luke Jakopčića, možemo od njega očekivati još uspješnih radova, pogotovo ovako

inovativnih i zanimljivih. Reakcije poslije prvih predstavljanja na Interliberu i još nekim mjestima svjedoče da takvo štivo lako pronalazi čitatelja. Iako je daljnje mjerenje uspjeha zasjenjeno nepovoljnom epidemiološkom situacijom koja je onemogućila još više javnih predstavljanja, nadamo se da će knjiga doprijeti do širokog kruga čitatelja.

Nikola Cik

Zbornik Muzeja Đakovštine, sv. 14, gl. ur. Borislav Bijelić (Đakovo: Muzej Đakovštine, 2019). 351 str. ISSN 1334-773X.

U već ustaljenom dvogodišnjem ritmu izlazenja, u gotovo tri desetljeća kontinuiteta glavnog urednika mr. sc. Borislava Bijelića, ravnatelja i muzejskog savjetnika Muzeja Đakovštine, *Zbornik* te ustanove dokazuje se kvalitetom i bogatstvom sadržaja, prateći domicilna kulturno-povijesna te izdavačka zbivanja, znanstvenom metodologijom i pod stručnim okom recenzenata i respektabilnog uredničkog vijeća. I 14. broj slijedi dosadašnju matricu podjele na Članke, Građu i Kritike, s ocjenama i prikazima izdanja s ovoga ili o ovome podneblju te dodacima o aktivnostima i radu Muzeja između dvaju brojeva; i nažalost, sve češćim *in memoriam* (ovogodišnji je u čast dugogodišnjeg predsjednika Ogranka Matice hrvatske u Đakovu g. Marinka Zirduma).

Mlada, ali stručna i agilna kustosica Muzeja Jelena Boras s pravom otvara *Zbornik* vrsnim radom o pregledu dosadašnjih arheoloških istraživanja u Đakovu kao prilogu proučavanja urbane matrice srednjovjekovnog i novovjekovnog Đakova. Rezultati arheoloških istra-

živanja, rekognosciranja i ostalih terenskih analiza s užeg centra grada prikazani su u korelaciji novih spoznaja s teorijskom podlogom prijašnjih kanonskih izvora. Naglasak je na konzervatorskim istraživanjima provedenim na objektima unutar đakovačkog biskupskog dvora, uz pregledne mape, shematski prikaz, vremensku lentu i zanimljive fotografije koje nas uvlače u materiju. Dodamo li ovome da je njen *Vodič kroz stalni postav arheologije* kritički predstavljen u *Zborniku*, dobivamo potpunu sliku o perspektivnoj znanstvenici koja marljivo radi u svojoj ustanovi i na povijesnoj građi o svome gradu.

Slijede stalni autori i članovi uredništva: Željko Lekšić upoznaje nas s nastankom i izgradnjom đakovačke zgrade poznatije kao Terezijanska kasarna. Taj lokalni izvršni kolekcionar i poznavatelj domaće povijesti znalacki nas vodi historijatom namjene zgrade, njenim korisnicima i vlasnicima od prve polovice 18. stoljeća sve do rušenja 1986. zbog gradnje nove upravne zgrade PIK-a. Sa životopisom pravnika i upravnog činovnika Milana Kramarića, odnosno njegovom djelatnošću u Đakovu s kraja 19. i početkom 20. stoljeća, upoznaje nas Branko Ostajmer, a kolega iz Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba Vladimir Geiger suautor mu je u znanstvenom radu o nostrifikaciji i zamjeni austrougarskih krunskih novčanica u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, što je išlo, dakako, na domaću štetu. Za đakovački kotar temelj su im brojni članci objavljeni u *Glasu slobode*, listu koji je tada izlazio u Đakovu. O Vjeri Biller, avangardnoj umjetnici đakovačkih korijena, koja je kao Židovka skončala u nacističkom logoru kao pokusni kunić, govori Mirko Čurić na tragu istraživanja dr. Irine Subotić iz Beograda, kao i vlastitom publikacijom *Vjera Biller – umjetnica u zenitu oluje*. Tihonija Zovko s Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Đakovu upoznaje nas sa

đakovačkim novinama *Istina* iz 1946. Novine su imale za svrhu katoličku obnovu i tiskane su u Biskupijskoj tiskari. U radu Borislava Bijelića daje se presjek onoga što je u *Glasi Slavonije* napisano o Đakovu i Đakovštini od 1945. do 1952. godine, kada grad nije imao svoje novine. Odabrani su zanimljivi prilozi iz područja politike, gospodarstva, kulture i prosvjete te sporta. „Govor Koritne“, rad Valerije Živković, opisuju jezične osobine tog đakovštinskog sela i slavonske dijalektalne posebnosti koje su se očuvale u tom naselju smještenom sjeveroistočno od Đakova.

U dijelu *Grada*, Vladimir Geiger prikazao je osnivanje i pravila „Srpske ratarske čitaonice“ u Bračevcima 1920. godine, s tadašnjom nakonom prosvjeđivanja stanovništva. Slijedi Izvješće o radu i potrebama *home care* – kućne njege u izdvojenom objektu Izbjegličkog centra Gašinci u samostanu Milosrdnih sestara Svetog Križa u Đakovu, kao prilog istraživanju izbjegličke problematike u ratnom Izbjegličkom centru Gašinci, autorā Ivica Miškulina, Nikoline Vuković i Marije Rotim. U trećem dijelu *Zbornika* donesene su *Kritike, ocjene i prikazi* zavičajnih izdanja. Predstavljena su *Izdanja Muzeja Đakovštine 1959. – 2018.* Borislava Bijelića, s bogatim izložbenim i stručnim radom, mozaikom publikacija koje daju vjernu sliku rada te ustanove na temelju bibliografskog istraživanja. Predstavljena je i *Škola u Budrovcima* Mate Katalenića, kao i *Pavo Matija Sučić biskup bosanski ili đakovački i srijemski*, rad Zavoda za znanstveni rad u Đakovu. Slijede još rad HAZU-a *Kamo ide istočna Hrvatska?*, o demografskom stanju ovoga kraja, potom *Barokna sakralna arhitektura Đakovačko-osječke nadbiskupije* Margarete Turkalj Podmanicki te *Ernest Weussman: Društveno angažirana arhitektura, 1926. – 1939.*, rad Tamare Bjažić Klarin.

Četrnaesti *Zbornik Muzeja Đakovštine* potvrdio se stručnošću i marljivim preglednim radom zavičajne historiografije te kritičkim praćenjem lokalne recenatne izdavačke djelatnosti, čime se bilježi, vrednuje i čuva domaća tradicija i kultura, unapređuje znanstveni rad i nastavlja kontinuitet izlazenja vrijedne periodike zavidne kvalitete.

Hrvoje Miletić

Naučna konferencija *Baranja kroz vekove: slojevi kulture Baranje*, Muzej Vojvodine i Vukova zadužbina, Novi Sad, 5. listopada 2019.

Naučna konferencija *Baranja kroz vekove. Slojevi kulture Baranje* održana je 5. listopada 2019. godine u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu. Organizatori konferencije su bili Muzej Vojvodine i Vukova zadužbina iz Beograda, koja je u prethodnih desetak godina organizirala četiri znanstvena skupa i objavila tri zbornika radova o pojedinim geografsko-historijskim oblastima: Srijemu, Banatu, Bačkoj i Šumadiji. Prvi je publiciran zbornik *Srem kroz vekove. Slojevi kulture Srema i Fruške gore* 2007, zatim *Banat kroz vekove* 2011. i *Bačka kroz vekove* 2014, dok je zbornik o Šumadiji u pripremi.

Prilikom definiranja tematskog okvira znanstvenog skupa o Baranji, organizatori su odlučili da zbog činjenice da je ova regija podijeljena između Mađarske i Hrvatske pokušaju obuhvatiti cijeli prostor Baranje u njenim geografsko-historijskim granicama i da na taj način predstavljaju što više aspekata i segmenata iz prošlosti, kulture, etnologije, arheologije i drugih društvenih i humanističkih oblasti. Od 53 prijavljena učesnika iz

četiriju zemalja, Srbije, Hrvatske, Mađarske i Slovačke, u radu konferencije sudjelovalo je njih 40, podijeljenih u dvije sekcije. U prvoj sekciji dominirale su teme iz oblasti arheologije i historije, dok se druga sekcija bavila stanovništvom, etničkim zajednicama, demografijom, etnologijom i kulturnim nasljeđem Baranje.

Rad prve sekcije otvorio je arheolog iz Pečuha Zsolt Visy referatom o Baranji u rimskom periodu. Zatim su slijedila izlaganja koja su u širem ili užem tematskom i kronološkom okviru prikazala historiju Baranje od perioda srednjeg vijeka do suvremenog doba. Boris Stojkovski je govorio o njenoj srednjovjekovnoj prošlosti, Vladan Gavrilović o domovima i crkvama baranjskih Srba 18. vijeka, Zoltán Gözsy o organizaciji Katoličke crkve u 18. vijeku, a Gábor Bánkuti o regionalnom utjecaju grada Pečuha na okolinu tijekom 20. vijeka.

Prijelomne godine Prvog svjetskog rata, neposrednog poratnog perioda i konstituiranja Kraljevine SHS tema su četiriju referata: Norbert Csibi je govorio o Pečuškoj biskupiji u periodu 1914-1918, Milan Micić o srpskim dobrovoljcima, Drago Njegovan o procesu pripojenja južnog dijela Baranje jugoslavenskoj državi, a Saša Marković o djelatnosti Milana Kašanina tijekom 1918. godine. O Baranji u Kraljevini Jugoslaviji izlagali su Predrag Vajagić, koji je dao pregled osnovnih procesa i događaja od 1918. do 1941, Zoran Veljanović koji je govorio o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Gojko Malović o optantima, a Dragan Teodosić o djelovanju jugoslavenske tajne službe na teritoriju Baranje od 1919. do 1923. godine. Povijesni pregled je zaokružen referatima Predraga Bajića o Baranji tijekom Drugog svjetskog rata i Jakše Raguža o vremenu hrvatskog rata za nezavisnost 1991-1992.

U okviru iste sekcije Zoltan Bada predstavio je referat o modelu prikaza Baranje u monografiji Baranjske županije objavljenoj u vrijeme milenijskih svečanosti u Mađarskoj krajem 19. vijeka, Melina Rokai o Baranji u britanskim i engleskim putopisima, Petar Rokai i Darjuš Samii o raritetnim baranjskim poštanskim markama iz 1919. i Jasna Jovanov o slikaru Petru Dobroviću.

Druga sekcija otvorena je referatom Aleksandra Horvata o vjerskoj i etničkoj strukturi Baranje tijekom 19. i 20. vijeka, da bi zatim uslijedio niz referata o pojedinim baranjskim etničkim zajednicama: Dimitrije Mihajlović je govorio o Šokcima na osnovi Varadijeve monografije iz 1896, Suzana Kujundžić Ostojić je predstavila djelatnost svećenika Blaža Modrošića među šokačkim stanovništvom u 19. vijeku, Siniša Đuričić je izlagao o prostornom razmještanju Nijemaca u hrvatskom dijelu Baranje, a Beata Markuš o Nijemcima u mađarskom dijelu Baranje u 20. vijeku. Pero Lastić je predstavio prošlost Srba u sjevernoj Baranji na osnovi biografija pojedinih pravoslavnih svećenika.

Nakon šest referata o stanovništvu i pojedinim etničkim zajednicama, slijedilo je sedam izlaganja o etnološkim temama: Milan Dvornić je govorio o narodnim običajima Srba u Baranji, Vesna Momčilović-Šarac o srpskoj narodnoj nošnji, Vesna Marjanović o pokladnim običajima „bušama“ u Mohaču, a Katarina Radosavljević o narodnoj nošnji Baranje u zbirka Muzeja Vojvodine. Bogdan Šekarić je u svom referatu predstavio početak etnografskih istraživanja u Baranji u kontekstu organiziranja znanstvenog rada u Vojvodini između dva svjetska rata, dok su etnomuzikološke tradicije Baranje predstavljene u izlaganjima Aleksandra Antunovića i Nade Putice, koja je govorila o zapisima baranjskih pjesama Vinka Žganeca u

rukopisnoj zbirci etnološkog odjeljenja Gradskog muzeja u Somboru.

Kulturno i umjetničko nasljeđe predstavljeno je u referatima Nade Stanić, Zorana Vukosavljeva, Vojislava Martinova i Aleksandre Stefanov. Nada Stanić je izlagala o pravoslavnim crkva-
ma u južnoj Baranji, a Vukosavljev o arhitekturi pravoslavnih hramova u mađarskom dijelu Baranje. Vojislav Martinov je predstavio spomenike narodnooslobodilačke borbe na baranjskom prostoru, dok je Aleksandra Stefanov govorila o povijesnim i umjetničkim kontekstima slike Karolja Horvata na kojoj su prikazani motivi iz Mohačke bitke. U okviru druge sekcije predstavljen je i zajednički referat Sonje i Jovana Nedića o baranjskoj periodici druge polovine 20. vijeka, kao i izlaganje Ferenc Nemet o slici Baranje u 18. i 19. vijeku na osnovi manje poznatih putopisnih zapisa.

U objema sekcijama referati su simultano prevedeni s mađarskog na srpski i obrnuto, dok je po okončanju njihovog rada održano plenarno zasjedanje na kojem su Boris Stojkovski i Ferenc Nemet, kao moderatori u prvoj i drugoj sekciji, predstavili rezultate po sekcijama i sadržaj pojedinih izlaganja. Organizatori konferencije, Muzej Vojvodine i Vukova zadužbina, predvidjeli su štampanje zbornika radova, kao što je bila praksa i nakon prethodnih znanstvenih konferencija o Srijemu, Banatu, Bačkoj i Šumadiji.

Aleksandar Horvat